

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskernes Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her:

<https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

FRA RIBE AMT

1961

Bind XV . II

Udgivet af Historisk Selskab for Ribe Amt
i kommission hos P. Haase & Søn . København

Frederik Munk til Krogsgård

Af Bue Kaas.

(Fortsættelse).

Det var travle år for Frederik Munk. Energisk søgte han at væрге sit og berige sig, når lejlighed gaves; og ingen lejlighed lod han gå fra sig, hvis han ved proces havde mulighed for en forøgelse af sin ejendom. Og Frederik Munk var med i det store spil.

Den danske adels store krav til likvide midler til financiering af godsdriften, til bygning af herregårde, til standsmæssig selskabelighed, til udenlandsrejser for de unge adelsmænd, til medgift for døtrene ved giftermål, var så store, at de færreste havde mulighed for at skaffe sig dem af den løbende produktion, og de måtte derfor søge lån, hvor det kunde byde sig. Men det indenlandske lånemarked var for ringe for dem. Ganske vist var der i de danske købstæder rige købmænd, som nok kunde forstrække dem med penge til den lovbestemte rente på 5%, der ifølge koldingske reces af 1558 var ansat som lånerente;¹⁴⁷) men da de borgerlige kreditorer efter håndfæstninger og recesser kun kunde erhverve ejendomsret til adeligt løsøre og adelige købstadsejendomme, men ikke til adeligt jorde-

gods,¹⁴⁸) var lånemulighederne hos købstadsborgerne kun ringe, da de kun i begrænset omfang kunde drage fordel af at gøre udlæg i adeligt gods.

Rigtignok gav så kongen og hans hovedrige fru moder, enkedronning Sofie, sig af med bankierforetninger, men det på så ufordelagtige vilkår for låntagerne,¹⁴⁹) at de kapitalsøgende adelsmænd foretrak at søge lån på omslaget i Kiel, det årlige pengemarked Helligtrekongersdag og 8 dage derefter — 6.-14. jan. —, hvor rige holstenske adelsmænd forstrakte deres fattigere danske standsfæller med lån mod pant i deres ejendomme. Det var de gamle holstenske adelsfamilier: Rantzau, Rewentlow, Brockdorff, Qualen, Buchwald, Rumohr og Ahlefeld, der her førte det store ord. Omslaget begyndte d. 6. jan. kl. 16, højtideligt ringet ind, og en fane blev hængt ud fra Nikolajkirkens tårn som tegn på, at markedet var åbnet, og alle fremmede, så længe markedet varede, stod under byens beskyttelse.¹⁵⁰)

Det var naturligvis en yderst betænkelig sag, at danske adelsmænd i så stor udstrækning, som det var tilfældet, søgte til Kiel og således kom i afhængighed af deres holstenske standsfæller. Allerede 1570 stod det galt til,¹⁵¹) og i 1591 havde Anders Sørensen Vedel ved en adelig begravelse manende udtalt:

»Selv have er jo altid således bedre, end at man skal gå ad Kielergade med hatten i hånden og byde der ud 10 eller 12 af hundrede. Gud give vor danske øvrighed engang sind og mod til at afskaffe sådan handel, som man vel ved og dagligen forfarer, at være riget til ubodelig skade og mange til fordærvelse; der er ilde så holdt hus, at man forbrasker og unytteligen fordøjer det, man kunde både selv

leve hæderligen af og lade sine børn en nødtørftig patrimonium.«¹⁵²⁾

Men værre blev det efter 1610, da de holstenske kreditorer af frygt for krig mellem Danmark og Sverige ihærdigt søgte at gøre deres krav gældende for ikke at løbe større risiko end højst nødvendigt.¹⁵³⁾

Ved omslaget var renten ikke alene højere end i kongeriget, sædvanligvis 7%¹⁵⁴⁾, men ved ethvert låns indgåelse krævede kreditor — ifølge W. Mollerup og Fr. Meidell — desuden en opgæld på sædvanligvis første års rente. Lånet løb almindeligvis for et år, og hvis ikke hovedstolen var tilbagebetalt ved næste omslag, var debitor forpligtet til at betale dobbeltrente.¹⁵⁵⁾ I det tilfælde, at debitor ikke efterkom sine forpligtelser og havde erlagt sin betaling senest Antoni dag — d. 17. jan. kl. 16, »indmanedes« han, efter at »maningsbrev« var tilsendt ham, til frivilligt gælds fængsel — indmaning eller indlager — »i ærligt herberge« på et af kreditor nærmere angivet sted, sædvanligvis et offentligt herberg. Dette måtte han ikke forlade, før gælden med omkostninger var betalt, med mindre han ønskede at være æreløs.¹⁵⁶⁾ En adelsmand, som døde i indlager, blev ikke begravet på ærlig vis. Haderslevkonstitutionen af 1604 bestemte, at en indmanet kun i tilfælde »af trængende nød og fare«, f. eks. ildebrand og pest, havde ret til at forlade herberget.¹⁵⁷⁾

Efterkom debitor ikke opfordringen til at drage i indlager, kunde kreditor stævne ham for herredagen, når han efter lovligt varsel havde fået dom ved det herredsting, inden for hvis område debitor havde sin bopæl, og ved landstinget i den pågældende landsdel.¹⁵⁸⁾ Ved herredagen kunde han da

få tilkendt ret til indførsel, d.v.s. udlæg i debtors eller hans forlovers (kautionisters) gods, således at kreditor fik godtgjort både hovedstol og rente samt de udgifter, som han havde haft i forbindelse med processen for herredagen — »kost og tæring«, budløn m. m. Derefter kunde kreditor om fornødent henvende sig til landsdommeren over det område, hvor debtors gods lå, eller i Jylland ved herredstingene »for landens storhed«;¹⁵⁹) fire adelsmænd blev da som »ridemænd« udnævnt til efter nærmere regler at tilfredsstille kreditors fordringer i debtors eller hans kautionisters gods.¹⁶⁰)

Det kunde altså være en vovelig sag at være forlover for en standsfælle, og det var da også den almindelige fremgangsmåde, at man dækkede sig ind ved et såkaldt »skadesløsbrev«, hvorved kautionisten i tilfælde af krav fra kreditors side kunde holde sig skadesløs hos debitor.¹⁶¹) Der var naturligvis mange adelsmænd, der følte sig forpligtet til at hjælpe en adelig slægtning, der var kommet i økonomiske vanskeligheder; men der kunde også for kautionisten være mulighed for en heldig spekulation med erhvervelse af gods for øje. Men fordelene lå unægteligt først og fremmest hos de kapitalstærke holstenske adelsmænd, der havde hovedindflydelsen over de mange tønder guld, der efter den slesvigske topograf Danckwerths oplysninger 1652 årligt blev ført sammen ved Kielcromslag.¹⁶²) Ganske vist var det ved en forordning af 1. juli 1619 slået fast, at en adelsmand skulde være 25 år, for at hans løfter uden for riget skulde være gældende,¹⁶³) men det betød lidet i sammenligning med den omstændighed, at en holstensk adelsmand ikke for omslagssager kunde stævnes i kongeriget, hvis love i den henseende ingen gyldighed havde mod

ham; han kunde derimod benytte dansk lov mod sin debitor. Først 1619 søgte danske myndigheder at bringe dette ulige forhold til ophør.¹⁶⁴⁾

Også for Frederik Munk krævede den forøgede foretagsomhed større indsats af likvide midler, som han måtte skaffe til veje ved lån. Også han måtte som så mange andre gå vejen om ad Kiel, hvad han, som det synes, hidtil på det nærmeste havde undgået. På Kieleromslag 1615 lånte han f. eks. 3000 dl. in specie af Laxmand Gyldenstjerne til Bjersgård, gift med hans svigerinde fru Margrethe Friis,¹⁶⁵⁾ 2. juledag 1615 kautionerede Jens Mogensen til Sindinggård og Iver Friis til Volstrup for 7000 dl., som Frederik Munk i Holsten lånte af Wolff Höcken til Avnbølgård,¹⁶⁶⁾ juleaften 1617 udstedte han på Krogsgård et gælds-brev til Mads Hansen, borger i Ribe; det lød på 500 dl. med 30 enkende dl. i årlig rente — altså til 6 %.¹⁶⁷⁾ Juleaften 1619 udstedte han sammesteds et gælds-brev til Magnus Gram i Ribe; det var en ublu forretning, der viser, at i dette vanskelige pengeår, da de danske lån ved Kieleromslag kulminerede,¹⁶⁸⁾ anså Frederik Munk det for nødvendigt at låne 350 enkende rdl. til 31. rdl. i årlig rente — endnu d. 24. apr. 1624 var der en rest på 100 dl. af denne gæld.¹⁶⁹⁾

Det faldt derfor Frederik Munk naturligt at søge at konsolidere sin stilling ved heldigt gennemførte processer selv i nok så ringe sager, som da han f. eks. 1621 stævnedes landsdommerne i Nørrejylland, som d. 20. nov. 1620 havde stadfæstet en dom af 10. apr. 1619, som Christen Andersen i Jelling, herredsfoged i Tørrild herred, og Søren Olufsen, tingholder på Tørrild herredsting, havde afsagt til skade for Frederik Munk. Det drejede sig om et fire fag hus i Hover by, som han og fru Edel Ulfeldt til Han-

stedgård havde været i strid om. Den 28. maj 1621 gav herredagen ham for så vidt medhold, som det blev bestemt, at sagen skulde tages op på ny.¹⁷⁰⁾ Landsdommerne blev dog frikendt, og han dømtes til at give dem 40 rdl. til kost og tæring.¹⁷³⁾

Samme år, d. 18. juni, trak fru Edel Ulfeldt og hendes sønner yderligere det korte strå, da Frederik Munk blev frikendt for deres anklage mod ham, fordi han havde ladet sig indføre for en sum penge udi deres hopenge og løsøre, »for kost og tæring anlangendes et delsvinde«^{*)} som fru Edels 1616 afdøde husbond Keld Brockenhus,¹⁷¹⁾ havde ladet forhverve over et par bønder i Høgsholt, som imod forbud havde taget hø fra Frederik Munks ejendom i Egvadskær; Frederik Munk fik også her medhold. Citanterne blev dømt til at betale selve indførselshandlingen ved ridemænd, til kost og tæring 20 rdl.¹⁷²⁾

1621 var den såre uøkonomiske Otto Christoffer Rosenkrantz til Boller død, og da man gjorde hans bo op, var der en »mærkelig, stor gæld« på ca. 100.000 dl. Boets aktiver dækkede kun ca. $\frac{1}{10}$ deraf.¹⁷⁴⁾ D. 15. dec. 1621 fik rigets samtlige landsdommere ordre til at meddele afdøde Otto Christoffer Rosenkrantz's kreditorer, at de med deres fordringer kunde melde sig hos Gert Rantzau, der vilde anvise dem en kvota af den sum, der var betalt til dækning af gælden.¹⁷⁵⁾ Kreditorerne trak som venteligt på hans kautionister, bl. dem på Frederik Munk, der foruden de allerede omtalte kautionsforpligtelser fra 1610 og 1612 yderligere på Kieleromslag 1616 for ham sammen med andre havde påtaget sig kautionsforpligtelser til Lucie von Qualen

*) delsvinde = skriftligt vidnesbyrd.

til Kiel Sitzhof for 3000 rdl. in specie til 6 % og til Sivert von der Wisch til Damp for et lignende beløb med samme rente¹⁷⁷) — fire gældsbreve på tilsammen 11.280 rdl. Naturligvis havde Frederik Munk søgt at formindske risikoen ved den spekulationsforretning, som han utvivlsomt havde indladt sig på ved disse forpligtelser, ved sikkerhed gennem skadesløsbreve, og derfor havde han d. 19. juni 1622 proces med afdødes søn Holger Rosenkrantz til Lerbæk (Elling s. Horns h.) og hans svigersøn, Hans Pogwisch til Damsbo, embedsmand på Hindsgavl. Frederik Munk gjorde gældende, at de omtalte kautionsforpligtelser var til skade for ham og hans sønner, skønt Otto Christoffer Rosenkrantz »sin strenge forpligt og skadesløsbreve på adelig ære til dennem derpå skal have udgivet.« Herredagen dømte som venteligt Holger Rosenkrantz og Hans Pogwisch, på hans hustrus vegne, til at stå Frederik Munk og hans sønner til rette.¹⁷⁸) Hvor meget den nidkære fader i virkeligheden fik reddet til sig selv og sine sønner, får stå hen; også andre kreditorer havde krav på samme gods.¹⁷⁹)

Ved indførselsbrev, dat. Elling præstegård d. 2. nov. 1622, blev Frederik Munk indført i Lerbæk hovedgård, mølle, bygning, skov, mark, fiskeri og deslige for 1514 dl.,¹⁸⁰) og ved indførselsbrev, dat. Nørholm d. 4. dec. 1622, blev han indført i Korsbrødregård i Ribe med en del af det tilliggende gods for 8455 dl. in specie.¹⁸¹) Denne gård, som Otto Christoffer Rosenkrantz var kommet i besiddelse af gennem sit ægteskab med Gidsel Podebusk, en datter af Mourids Podebusk til Kørup,¹⁸²) indgik i fallitboet. Endnu 1624 var Frederik Munk i besiddelse af Korsbrødregård.¹⁸³)

I stigende grad var Frederik Munk iøvrigt blevet

engageret i pengeforretninger af samme art som de foregående, trods de øjensynlige risikomomenter, der var forbundet dermed. Sammen med 11 andre var han således forlover for Niels Gyldenstjerne til Gelskov, i nærheden af Svendborg, for en gæld på 30.000 dl. til Ellen Marsvin, Christian IV.s svigermoder, den store, hensynsløse godssamler.¹⁸⁴⁾

D. 19. nov. 1620 overtog hendes kongelige svigersøn pantebrevet, og da Niels Gyldenstjerne d. 19. febr. ikke havde betalt renter af summen, indstævnedes kongen, der nok kunde optræde som en stor-slået grand seigneur, når det stak ham, men som på den anden side var en alt andet end hensynsfuld kreditor over for sine adelsmænd, kautionisterne til Odense til adeligt indlager; kautionisterne måtte ikke forlade byen, førend den resterende rente med skadegæld og interesse var betalt, den sidste daler med den første. Kongen erindrede endvidere om, at hovedstolen var opsagt til førstkommende 13. jan., så vidste de besked.¹⁸⁵⁾

På det tidspunkt var Frederik Munk iøvrigt allerede inde i store spekulationer for at klare sig til anden side, og derfor forstår man nok, at han bad sig undskyldt, da han fik kongelig befaling om at stille en trætte om Margård mellem Truid Bryske til Langesø på den ene og Erik Bille til Kjærsgård og fru Mette Bille på den anden side.¹⁸⁶⁾

Han var kommet ind i meget alvorlige vanskeligheder af økonomisk art ved de spekulationer, han havde for med sin svigerinde fru Anne Friis til Stensballe, der efter et kort ægteskab med Gert Rosenkrantz til Stensballe havde siddet enke siden 15. jan. 1600. Hendes mand døde på jagten, vel en skøn død for en dansk herremand i de dage.¹⁸⁷⁾ Enken fik derefter, som det synes i sit hjertes god-

hed, tiden til at gå med uovervejede pengeanbringelser.

Anne Friis havde — vistnok letsindigt nok — kautioneret for sin svoger Henrik Holck til Højgård (Grejs s., Nørvang h.), der siden d. 9. febr. 1612 havde været gift med hendes søster Else Friis til Hvolgård i nærheden af Tørring.¹⁸⁸) Svogeren havde af den holstenske adelsmand Hans von der Wisch til Bølskovgård, »amptmand på Tønderhus«, lånt 3000 dl. med rente, og fru Anne Friis havde formået Frederik Munk, der jo aldrig gik af vejen for en formentlig fordelagtig pengeanbringelse, især når der var kvinder med i spillet, til sammen med sig at kautionere for sin uheldige svoger. Hun skulde selv være »hovedmand«. Da Henrik Holck ikke betalte, hvad han var skyldig, gjorde Hans von der Wisch sine krav gældende hos kautionisterne, og Anne Friis indløste da gældsbreve og sendte det d. 24. febr. 1621 til Frederik Munk, »at han skulde tage sin hånd og segl derfra og hun sit lægtebrev kunde bekomme«; men for at skaffe den nødvendige sum måtte hun stifte et nyt lån, denne gang hos en rådmann i Tønder, Lübbert Widow, på 3000 dl. med rente; men tønderborgeren vilde kun gå ind på lånet, hvis bl. a. Frederik Munk vilde kautionere for hende. Det vilde Frederik Munk nok, vel at mærke på betingelse af, at han blev holdt skadesløs. D. 18. dec. 1621 tilskrev Anne Friis sin søster Sofie Friis, Frederik Munks hustru, et missive, i hvilket hun lovede at skaffe Frederik Munk hans hånd og segl igen førstkommande omslag 1622.¹⁸⁹)

Men desuden havde Frederik Munk, iøvrigt med andre, kautioneret for Henrik Holck for en gæld til Joachim Rantzau til Putlos på 3000 dl.; den skulde være forfalden til samme omslag i Kiel; pengene

blev imidlertid ikke betalt, hvorfor Joachim Rantzau sendte Frederik Munk en venlig erindring herom, dat. Kiel d. 20. jan. 1622, med krav om, at han skulde indstille sig til indlager sammesteds. Naturligvis gjorde Lübbert Widow, der ligeledes forgæves havde ventet på sine penge, også sine krav gældende, hvorfor Frederik Munk på herredagen i København d. 29. juni 1622 af Henrik Holck krævede, at han enten løste ham fra sine forpligtelser i de omtalte gældssager eller også tilfredsstillede ham med jordegods og ejendom med tilbørlig kost og tæring.

Henrik Holck, der lod sig repræsentere ved fuldmægtig, forsøgte sig med alle krumspring; han kunde i retten fremlægge dom fra Viborg lands ting d. 27. apr. 1622, der på grund af visse fejl i proceduren henviste de omtalte gældssager til fornyet behandling på herredstinget; der skulde nemlig først tages lovligt varsel til dom ved herredstinget. Han krævede sagen afvist af herredagen, indtil dette fandt sted.

Herredagen tog dog kun hans påstand til følge for det gældsbrevs vedkommende, hvori Anne Friis var »hovedmand«, hvorimod han med hensyn til gælds brevet til Joachim Rantzau skulde stille Frederik Munk tilfreds »efter hans udgivne brevs og forskrivnings lydelse.«¹⁹⁰⁾

D. 5. febr. 1623 gjorde Frederik Munk indførsel i Henrik Holcks gods, som det synes på sin myndling, Lisbeth Friis's vegne, der med andre ord på en eller anden måde var blevet blandet op i Henrik Holcks fortrædeligheder.¹⁹¹⁾ Men hurtigt kom der strid om denne indførsel.

På herredagen i København juni-juli 1623 tiltalte Johan Brockenhus til Lerbæk Frederik Munk for

ulovlig indførsel i Henrik Holcks gods; Johan Brockenhus, der selv var kreditor for Henrik Holck, ønskede tydeligt nok, at pantet ikke skulde forringes, og bestred lovligheden af Frederik Munks indførsel ud fra den betragtning, at kun én af ridemændene havde været indskrevet, til trods for, at Rigens ret og dele cap. 43*) foreskrev, at mindst halvdelen af ridemændene skulde være tilstede ved indførselen; en indførsel med kun én ridemand kunde af den grund ikke være lovlig; selv havde han d. 27. marts 1623 ladet sig indføre i Henrik Holcks gods for 852 dl. in specie 1½ ort, som Henrik Holck var ham skyldig.

Naturligt nok måtte herredagen d. 9. juli give Johan Brockenhus medhold.¹⁹²⁾

Endnu mere besværet blev fru Anne Friis, da hun forsøgte at hjælpe svogeren Truid Bryske til Langesø, der var gift med Karen Friis til Haraldskær, og som i de senere år var kørt helt fast i økonomisk henseende; han og hans hustru var lige dårlige økonomer; de omgikkes letsindigt med det fædrene gods og satte ved uovervejede lån og kautioner det meste af deres gods over styr. Deres datter Ide døde iøvrigt d. 5. marts 1620 på Krosgård.¹⁹³⁾

Anne Friis havde til forskellig tid lånt Truid Bryske penge mod pant i Haraldskær, ikke langt fra Vejle. D. 14. dec. 1620 udstedte han på Haraldskær et pantebrev, hvori han forpligtede sig til mod pant i denne herregård og andet gods i Nørrejylland at betale sin gæld til pinsedag 1621; hvis pengene ikke forelå til den fastsatte frist, havde Anne Friis ret til

*) Rigens ret og dele eller Rigens rets dele indeholdt retsreglerne for bl. a. indførsel. Den omtalte § 43 findes i Rigens dele til indførsel af 10. dec. 1621.

uden rettergang at sætte sig i besiddelse af Haraldskær med alt tilliggende samt andet jordegods i Nørrejylland.¹⁹⁴⁾ Seks dage senere — d. 20. dec. — formåede hun Frederik Munk til at være forlover for ham for tre gældsbreve til Gert Rantzau til Breitenburg; de beløb sig til i alt 9000 dl. Betingelsen for, at Frederik Munk ville indlade sig på dette risikable foretagende, var, at fru Anne Friis forpligtede sig til under alle omstændigheder at holde ham skadesløs.¹⁹⁵⁾

Det samme var tilfældet med det lån, som han tidligere på året havde kautioneret for til samme kreditor med samme debitor. D. 11. apr. 1620 påtog han sig sammen med Anders Friis til Hungstrup, befalingsmand på Seglstrup, at forlove sig til Gert Rantzau til Breitenburg for 2000 dl. til 6 %, som var udlånt til Truid Bryske, som til omslag 1621 forpligtede sig til at skaffe Frederik Munk hånd og segl igen. Dette skete naturligvis ikke, og yderligere gik Frederik Munk på omslaget 1621 med Henrik Holck i forløfte for Truid Bryske for i alt 6000 dl. til 7 %, fordelt på to gældsbreve til Gert Rantzau. Disse gældsbreve blev, samme dag de var udstedt, gennem Karen Friis, Truid Bryskes hustru, for 6000 dl. overdraget Didrich Pogwisch til Pettersdorf, der ligeledes d. 5. juli 1622 overtog det ovennævnte pantebrev på 2000 rdl.¹⁹⁶⁾ Et gælds brev på 3000 rdl. blev overdraget Christoffer Pogwisch.¹⁹⁷⁾

Naturligvis ventede ved pinsetid 1621 fru Anne Friis forgæves på sine penge, men først d. 20. dec. samme år bekvemmede Truid Bryske sig til fra Langesø at udstede et brev, hvori han befalede sine tjenere, at de for fremtiden skulde yde ægt, skyld og landgilde og al anden herlighed til fru Anne Friis.¹⁹⁸⁾

Men den godtroende adelsenke var kommet i stor forlegenhed ved alt dette; hun kunde ikke klare sine forpligtelser.

Søsteren, den urolige Lisbeth Friis, kunde nok tænke sig at overtage Haraldskær og anmodede kongen om tilladelse til, at Frederik Munk som hendes værge på hendes vegne måtte sælge de to hovedgårde Vosnæsgård og Agersbæk for så i stedet for at købe søsterens herregård, som i sig selv var en skøn gård, der tidligere havde været i hendes forældres eje.

Kongen overdrog da d. 26. marts 1622 Frederik Munk som hendes værge at undersøge, om det vilde være til gavn for hende, om hun på de ovennævnte vilkår erhvervede Haraldskær. Iøvrigt kunde Karen Friis, som hun havde foreslået, overtage Kølholt, hvis Frederik Munk og hendes medarbejdere vilde gå med dertil.¹⁹⁹⁾

Men på det tidspunkt var Frederik Munk inde i alvorlige forhandlinger om selv at overtage Haraldskær. Han må have regnet med atter at kunne handle fordelagtigt med en adelsenke, som han vel i den hensigt var gået i forløfte for, bl. a. ved omslaget i Kiel 1622, hvor han kautionerede for hende på de sædvanlige vilkår for gældsbreve til Ditlev Pogwisch til Övelgönne på i alt 9000 dl. til 8%.²⁰⁰⁾ På samme vis var han gået i forløfte for lån i Danmark.

Med denne solide rygdækning gik han til forhandling med fru Anne Friis om overtagelse af Haraldskær. Frederik Munk besværede sig over de økonomiske vanskeligheder, som han var kommet i for hendes skyld, dels på grund af forløfterne for Truid Bryske, som han havde påtaget sig på hendes foranledning, dels på grund af de kautionsforpligtelser,

som han havde påtaget sig for hende selv i Danmark og Holsten. Fru Anne Friis, der øjensynlig var blevet træt af de evindelige økonomiske spekulationer, der blev mere og mere håbløse, overdrog da den ihærdige svoger et pantebrev, dat. Haraldskær d. 20. febr. 1622, lydende på 40.000 dl. med rente, som skulde forfalde på omslaget 1623; hvis det ikke skete, tilfaldt gården ham. På sin side forpligtede Frederik Munk sig til »at forsikre og tilfredsstille fornæ fru Anne Friis og hendes arvinger for 40.000 dl. hovedstol med deres rente hos hendes kreditorer, hvor han på hendes vegne efter hendes begæring er blevet hæfter og forlover«. Da en del af kreditorernes tilgodehavender til skade for ham allerede var opsagt, var det naturligt nok, at hun allerede samme dag overdrog herregården med tilhørende til Frederik Munk og hans arvinger »at bruge og nyde for et frit brugeligt pant, indtil så længe han bekom sin hånd og segl igen.«²⁰¹)

Men allerede få måneder efter stævnedes Frederik Munk svigerinden for herredagen i København. Frederik Munk hævdede, at fru Anne Friis havde forpligtet sig til ikke at pantsætte Haraldskær til andre end ham, før hun havde svaret sine forpligtelser; hun havde alligevel i Kiel udstedt et pantebrev til den bjergsomme og foretagsomme Henrich von der Wisch til Glasau,²⁰²) som gav ham ret til om fornødent at beslaglægge hendes gods og ejendom i Jylland; dette måtte Frederik Munk under hensyntagen til hendes tidligere løfte til ham betragte som ugyldigt, hvorfor bestemmelsen burde erklæres magtesløs.

Noget ved siden af henviste fru Anne Friis gennem sin fuldmægtig til, at Truid Bryske var den egl. skyldige: Haraldskær burde følge hende, og han

burde overholde sine forpligtelser, som det sig burde en ærlig mand, et i den foreliggende situation urimeligt krav, og Frederik Munk stod da også fast på sit krav om, at herredagen skulde tilstå ham den fulde besiddelse af Haraldskær med tilliggende, indtil han fik »sin hånd og segl skadesløs igen.«

Men nu kom Johan Brockenhus til Lerbæk frem; han gjorde gældende, at han efter Rigens ret og dele lovligt var blevet indført i nogle bøndergårde under Haraldskær, »for hvis løfter og besværing, hans afgangne fader Keld Brockenhus for bet^e Truid Bryske og hans hustru udi var kommen.« Han mente, at Frederik Munks pantebrev ikke burde være ham til skade i den henseende. Hertil svarede Frederik Munk, at gode mænd allerede havde forligt parterne, og krævede atter Haraldskær ubeskåret; det gods, som var kommet fra Haraldskær ved fru Anne Friis's forsømmelse, burde hun skaffe tilbage eller erstatte ham.

Herredagen fulgte for så vidt Frederik Munks påstand, som det ved dom af 8. juli blev fastslået, at Haraldskær, som han ønskede det, skulde følge ham ubeskåret efter pantebrevets lydelse, men Johan Brockenhus's indførsel skulde stå ved magt, indtil han blev udløst deraf.²⁰³⁾

Dagen efter gik der atter dom mellem Frederik Munk og fru Anne Friis, som i en gældssag havde kautioneret for Peder Galt til Tyrrestrup — »udi lante Holsten« — for 1000 dl. med sin svoger som medgarant, men naturligvis således, at Frederik Munk under alle omstændigheder skulde holdes skadesløs; herredagen gav også her Frederik Munk medhold,²⁰⁴⁾ som den gav ham medhold d. 10. juli i en sag mod Truid Bryske, for hvem han til Jørgen Nielsen Skriver, borgmester i Odense, havde udlagt

622 enkende rdl. in specie — hovedsum med rente, kost, tæring og budløn.²⁰⁵) Derimod fik han ikke medhold i et krav om at fritages for kautionen for et gælds-brev på 2000 dl. til Gert Rantzau, som Truid Bryske efter Frederik Munks påstand mod hans vilje havde udsat i Holsten, efter at det en gang var blevet indløst. Det drejer sig om det tidligere omtalte gælds-brev af 11. apr. 1620, der skulde have været indløst ved omslaget Helligtrekonger 1621.²⁰⁶)

Hans selvrådige myndling, jomfru Lisbeth Friis's uovervejede dispositioner voldte ham desuden besvær; allerede d. 17. maj 1617 havde hun til Thomes Jensen i Vejle sat sig i gæld for 55 slette daler til to møllesten, hvorfor han stævnedede hende for herredagen i København 1622. Frederik Munk hævdede som hendes værge, at hun ikke var mægtig mod loven at gøre gæld, men dommen kom til at lyde, at Frederik Munk som hendes værge på hendes vegne skulde betale, hvad hun skyldte.²⁰⁷) Samme dag — den 5. juli — fældede herredagen dom mellem Henrik Bille til Tirsbæk og samme jomfru; Lisbeth Friis havde d. 15. apr. 1620 af fru Lisbeth Bryske til Tirsbæk, Henrik Billes hustru, købt et smykke til 300 dl. udi danske mark; disse penge skulde være betalt til omslag 1621 efter brevs lydelse. Dette skete naturligvis ikke, og Lisbeth Friis bad da i et missive, dat. Haraldskær d. 8. febr. 1621, om at få lov til at lade de 300 dl. »stå på en tid lang hos hende på rente«; hun tilbød 8 %. Yderligere lovede hun i et missive, dat. Haraldskær d. 18. apr. 1621, at ville aflevere smykket uskadt eller betale 300 dl. Frederik Munk kunde atter som hendes værge hævde, at hun mod sin værges vilje og samtykke »ikke var mægtig til mod loven slige forskrivninger at udgive«, dommen kom dog til at gå ud på, at

Frederik Munk som hendes værge skulde sørge for, at smykket blev tilbageleveret, eller på hendes vegne drage omsorg for, at pengene blev betalt.

Hvor sikker Frederik Munk har følt sig i besiddelse af Haraldskær, da han forlod herredagen 1622, får stå hen; forude truede i hvert fald opgøret på omslaget 1623, så meget mere som han havde andre forløfter at tage hensyn til end dem, han havde indladt sig på gennem sin svigerinde. F. eks. var der en kautionsforpligtelse for afgangne fru Pernille Gyldestjerne, sal. Jacob Rosenkrantz's til Kærstrup; Frederik Munk og Lauge Urne til Bæltebjerg var i Kiel gået i forløfte for 3000 rdl. in specie til 7 %, som hun havde lånt af Caspar Rantzau til Schmoel, der også lånte Frederik Markdanner til Rønningesøgård 2300 rdl. 1 ort til 7 % med Frederik Munk som forlover.²⁰⁸) På herredagen i København 1622 udstedte Frederik Markdanner til Frederik Munk et skadesløsbrev for 3480 rdl. in specie, der af Adolf Frederik Rantzau til Seekamp var udlånt til Hans Markdanner, Frederik Markdanners broder;²⁰⁹) d. 14. juli samme år udstedte Frederik Markdanner yderligere et skadesløsbrev til ham for de omtalte 2300 rdl. 1 ort, udlånt af Caspar Rantzau til Schmoel.²¹⁰) Desligeste havde han udstedt et skadesløsbrev til ham for forløfte for 250 dl., udlånt af Anders Hansen, rigens skriver og indvåner i Viborg.²¹¹) Fra samme herredag stammer et gælds-brev fra Frederik Munk til en god mand i lante Holsten - det kan næppe være en anden end Claus v. Buchwald til Kiel - på 3420 dl. in specie, men forudsætningen herfor var, at Hans Markdanner til Vejlevgård vilde være kautionist for dette beløb; det gik han ind på, da Frederik Munk gav ham sit strenge skadesløsbrev.²¹²) Dertil kom, at han alle-

rede d. 2. jan. samme år på Krogsgård havde udstedt skadesløsbrev til Knud Galt til Palsgård og Mogens Kaas til Støvringgård, som havde godsagt for ham udi lante Holsten til Henrich von der Wisch til Glasau for 2000 rdl.²¹³) At Frederik Munk d. 5. marts i Kiel udstedte et papirgælds-brev på 480 dl. in specie til 7 % til Caspar Rantzau til Schmoel,²¹⁴) nævnes kun for en ordens skyld, ligesom det må nævnes, at Sofie Friis, Frederik Munks hustru, d. 21. maj 1622 lånte 163 dl. — hver til 32 sk. lybsk. — af ribborgeren Hans Nielsen Friis, der desuden havde sønnen Jørgen Munk som skyldner for 60 dl. med samme rentesats.²¹⁵)

Mindre besværligt blev det naturligvis ikke, at sagen om Otto Christoffer Rosenkrantz's »store og mærkelige gæld« ikke var afsluttet. I sin tid havde Frederik Munk sammen med Hans Skram til Sjelleskovgård, nu Vedelslund, kautioneret for Otto Christoffer Rosenkrantz for 4000 rdl., som han havde lånt af hertug Hans d. Yngre af Sønderborg. På Viborg snapsting 1622 fik Frederik Munk manelsesbrev for hovedstol med rente til Kiel. D. 9. okt. 1622 døde hertug Hans d. Yngre, og d. 26. nov. krævede frøken Eleonora, at samme hovedstol med rente skulde betales ved omslag til Sønderborg eller Kiel. Det blev da bestemt, at Frederik Munk skulde betale halvdelen af hovedstolen og halvdelen af to års rente til omslaget 1623,²¹⁶) hvor så mange andre kreditorer ventede på deres tilgodehavende.

Der kan ikke være tvivl om, at Frederik Munk i dette indviklede spil havde forregnet sig, han må have haft større tiltro til sine evner end rimeligt; men det skal straks tilstås ham, at alting rottede sig sammen mod ham; hele landet var rystet af en alvorlig økonomisk krise, der kom udefra. Som følge

af, at våbenstilstanden mellem Nederlandene og Spanien ophørte, søgte spanierne efter 1621 på alle mulige måder at forhindre hollandske købmænd i deres næring; som følge deraf brændte de driftige købmænd inde med store mængder korn, som de bl. a. søgte at afsætte på det danske marked, til skade naturligvis for danske kornproducenter. Betegnende nok viser sundtoldsregnskaberne da også, at der var tilbagegang i udførselen af korn fra Østersøområdet i det hele taget.²¹⁷⁾ Allerede 18. febr. 1621 søgte regeringen at stabilisere stillingen ved indførselsforbud mod rug; dette forbud blev først hævet d. 9. okt. 1623.²¹⁸⁾

Dertil kom, at det efter 1620 også var vanskeligere at afsætte kvæget, både konge og adel klagede over det økonomiske besvær, der var forbundet dermed.²¹⁹⁾

Det var ikke let for danske adelsmænd i de år at skaffe sig lån på omslaget; de stigende vanskeligheder for dem i al almindelighed har sikkert i forbindelse med optrækket til Danmarks deltagelse i 30-års krigen gjort de holstenske adelsmænd mindre villige til at udlåne penge i kongeriget,²²⁰⁾ og derfor var det naturligt nok, at Frederik Munk ved KIELEROMSLAG 1623 måtte melde pas; kreditorerne måtte forgæves vente på deres penge. Og der var vel ingen, der for alvor havde ventet, at der var hjælp at hente hos fru Anne Friis og andre, slægtninge og venner, med hvem han var alvorligt forbundet i forretningssager.

Omgående traf kreditorerne deres foranstaltninger; allerede d. 16. jan. 1623 udsendte Caspar Rantzau et maningsbrev fra Kiel: Frederik Munk skulde på sin adelige ære, gode tro og love straks begive sig til Kiel og indlægge sig i Henrik Holst's hus og

der holde et adeligt riddermæssigt indlager, indtil de penge — 2300 rdl. 1 ort — som han var gået i kaution for for Frederik Markdanner, var blevet betalt.²²¹⁾ D. 28. jan. sendte Adolf Frederik Rantzau til Seekamp sit maningsbrev, der lød, at Frederik Munk straks skulde indlægge sig i Hans zur Wesselings hus og ikke forlade det, førend han havde indbetalt de 3480 rdl. med tillæg, som han var gået i kaution for på Hans Markdanners vegne.²²²⁾ Yderligere præsenteredes maningsbreve fra Henning og Ditlev Pogwisch til Öwelgönne og Frederik Rantzau til Hagenfeld som Ditlev Pogwisch's afgangne fru Magdalene Pogwisch's efterladte søns formyndere. Det drejede sig om forløfterne for fru Anne Friis til Steensballe.²²³⁾ Didrich Pogwisch til Pettersdorf sendte maningsbrev i anledning af forløfterne for de 6000 dl., som fru Karen Friis, Truid Bryskes hustru, havde lånt.²²⁴⁾ Også Joachim Rantzau til Putlos bragte sig ved Henrich von der Wisch og Jørgen von Ahlefeld i venlig erindring.²²⁵⁾

Mogens Kaas til Støvringgård, lensmand til Mariagerkloster og oberst for det jyske regiment knægte, og Knud Galt havde til al overflod d. 28. jan. ladet høre fra sig med maningsbrev fra Viborg.²²⁶⁾

Naturligvis ventede man forgæves i nord og syd på Frederik Munk som gældsforbryder, og nu kom processerne. I juni og juli sad han i dem til op over ørerne. Det har sikkert været ham en mager trøst, at af de ca. 300 retssager for herredagen i København 1623 var ca. 200 gældssager, der for en stor dels vedkommende var omslagssager²²⁷⁾ — også herredagen i 1624 vidnede i den henseende om den danske adels økonomiske vanskeligheder.

Kreditorernes krav på Frederik Munk var alt for

uomtvistelige, og det nyttede ikke meget, at herredagen gav ham som andre ret til at gøre udlæg i Gelskov for forløfterne til Niels Gyldenstjerne for de tidligere omtalte 30.000 rdl.²²⁸⁾ Dertil kom så, at hans myndling Lisbeth Friis atter var ham til besvær. Frederik Munk havde i et skadesløsbrev forpligtet sig til at skaffe Erik Juel, Peder og Henrik Lange deres hånd og segl igen til snapstinget 1623 for 4000 rdl., som Lisbeth Friis var skyldig — naturligvis var dette ikke sket, og det blev nu ved forlig bestemt, at kreditorerne skulde have udlæg i Lisbeth Friis's gods i Tørrild herred, først Holms mølle, Stensgård, to gårde i Kærbølling m. m.²²⁹⁾ Derimod måtte Knud Offeren, borger i Kolding, der var med i det almindelige opgør, vistnok gå fra herredagen med tabt sag. Han havde været foged på Vosnæsgård, der tilhørte Lisbeth Friis, men Frederik Munk havde som hendes værge været misfornøjet med hans administration af godset og havde krævet ham for et beløb på 541 dl. 1 mk. 6 sk., da han bl. a. havde ladet myndlingen bringe nogle foler bort fra gården, hvad han efter Frederik Munks mening ikke burde have tilladt. Knud Offeren vilde give 76½ dl., men var blevet afkrævet det nævnte beløb; forgæves havde han stævnet Frederik Munk til herredagen 1622, syv gange til Tørrild herreds ting og tre gange til landstinget. Ved Tørrild herreds ting havde han imidlertid fået dom for, at Frederik Munk skulde tilbagebetale ham de 541 dl. 1 mk. 6 sk. med omkostning og interesse. Herredagsdommen kom til at lyde på, at Knud Offeren skulde svare Frederik Munk som Lisbeth Friis's lovverge for de omtalte foler — pr. stk. 10 rdl. in specie, det samme gjaldt også for andre mangler efter nøjere vurdering.²³⁰⁾

Og naturligvis var der efterdønninger fra den ulykkelige gældssag, som Otto Christoffer Rosenkrantz havde efterladt sig. Frederik Munk havde i den anledning stævnet Claus Brockenhus til Broholm og Lauge Urne til Bæltebjerg for ulovlig indførsel i det vendsysselske gods Lerbæk. Her fik han ikke medhold.²³¹⁾ Ikke underligt, at Frederik Munk blev ked af de mange retssager og ofte undlod at møde, men lod sig repræsentere ved en fuldmægtig; til sidst blev også han borte, og d. 16. juli kunde herredagen frikende Christen Lange til Hesselmed for en stævning ang. ejendom, som var skiftet mellem dem det foregående år; Frederik Munk var ikke mødt eller nogen på hans vegne. Retten dømte den fraværende herremand til at betale Christen Lange 20 rdl. i kost og tæring.²³²⁾ På samme måde gik det i en sag, hvor Jørgen Mund til Serreslevgård stævnedes Frederik Munk for en stævning, fordi Jørgen Mund i Manderup Abildgårds sted godvilligt havde ladet sig »bevilge og tillage« at være ridemand ved en indførsel i en del af Lågegårds gods og ejendom, som fru Anne Friis var pligtig at udlevere til Frederik Munk; men da hverken han eller hans fuldmægtig var mødt frem, kom man ikke videre; Jørgen Mund fik 20 rdl. til kost og tæring.²³³⁾

Men forinden Frederik Munk forlod herredagen, indgik han 17. juni det forlig med sine kreditorer: Anders Friis til Hungstrup, Henrich von der Wisch, Morten Pax til Bjerre, på egne og broderens vegne, Claus Brockenhus til Broholm, Frederik Markdanner, Kay Alexandersen Sehested til Pettersdorf og Mönch Neversdorf, Jesper Eskesen på hans husbond Jens Mogensens vegne, Hans Vistesen på Hans Langes vegne, Ditlev Hansen på Anne Bispens vegne —

hun må forøvrigt være Peder Hegelunds nu midaldrende enke — Henrik Holst, Emmiche Beyer og Morten Wesseling, som fuldmægtige for deres holstenske principaler, at han først skulde udlægge til dem sine to hovedgårde Krogsgård og Valsø, d. v. s. Sneumgård, med alle tilhørende bønder og rette tilliggende, og hvis dette ikke slog til, skulde der gøres udlæg i Rugballegårds gods; Anders Friis til Hungstrup skulde med sit krav på 9600 rdl. in specie gå forud for de andre kreditorer, der skulde kaste lod om rækkefølgen. Kongen tilforordnede Mogens Kaas til Støvringgård og Verner Parsberg til Løndelse, landsdommerne Niels Krag til Agerkrog og Gunde Lange til Brejninggård til som kommissærer d. 1. aug. i Kolding at vurdere det omtalte gods.²³⁴) Erik Juel til Hundsbæk kom dog til at erstatte Verner Parsberg.

Dagen forud for dette forlig - den 16. juni - var det blevet bestemt, at Mogens Kaas for forløfterne til Henrich von der Wisch for 3000 rdl. skulde contenteres med jordegods i Hopballe og Hover i Tørrild h. hovedbrev med rente m. m. beløb sig til 3630 $\frac{12}{8}$ rdl. 19 sk.; hvis det omtalte jordegods ikke slog til, skulde der gøres udlæg i Høgsholt gods. Verner Parsberg, Niels Krag, Gunde Lange og Jørgen Krag til Endrupholm skulde på det omtalte møde i Kolding foretage den fornødne vurdering.²³⁵) Ved samme lejlighed skulde iøvrigt vurderingen over Lisbeth Friis's gods i Tørrild h. finde sted.²³⁶)

Det har sikkert ikke været Frederik Munk nogen større trøst, at herredagen 15. juli 1623 tildømte ham Haraldskær som ejendom;²³⁷) dette var jo blot det selvfølgelig resultat af de foregående års ikke videre heldige dispositioner.

Truid Bryske gjorde sig iøvrigt på herredagen fortvivlede anstrengelser for at redde en smule af sin fordums herlighed ved at stævne og tiltale Frederik Munk for at have tilegnet sig løsøre og breve på Haraldskær og Rugballegård, før han havde fået dom eller ved gode mænd var blevet indført i godset. Truid Bryske anklagede ham for, at han og hans tjenervoldeligt havde frataget en dreng på Haraldskær en nøgle, der gav adgang til de omtalte breve og godset. Frederik Munks fuldmægtig erklærede, at det ikke kunde bevises, at Frederik Munk havde tilholdt sig andet løsøre end det, som var blevet ham tilvurderet af gode mænd, også nøglen havde han ret til. Resultatet blev, at herredagen 15. juli 1623 kendte Frederik Munk fri for Truid Bryskes anklage.²³⁸⁾

Rettertinget varede til 16. juli; men allerede 1. aug. var kommissærerne — som aftalt — parat til i Kolding at skifte sol og vind lige mellem Frederik Munk og hans kreditorer, der allerede før mødet havde fået lov til at indsætte foged på Krogsgård og Sneumgård, som med samme gårde og gods kunde have flittigt opsyn, indtil enhver af kreditorerne fik sin andel.²³⁹⁾

Frederik Munk var godt nok mødt op i Kolding, men havde ikke medbragt jordebøger og andet, der var påkrævet med hensyn til løsningen af den vanskelige opgave. De andre implicerede med undtagelse af de holstenske kreditors fuldmægtige, der ikke var mødt frem, var med god grund misfornøjet over, at de således til ingen nytte havde givet stævne, og man fastsatte da et nyt møde til at finde sted d. 24. aug. i Holstebro; det blev pålagt Frederik Munk at føre til stede både rigtige jordebøger,

lodder, skøder og adkomster, hvorefter kommissærerne kunde have sig at rette.

Da nu de interesserede parter indfandt sig på det pågældende sted til rette tid, forlangte Frederik Munk, før han udleverede sine jordebøger, at få lejlighed til at undersøge gældsbrevene, hvad han naturligvis fik lov til; han tog kopi af dem, han havde lyst til at tage kopi af, og sendte da også gældsbrevene tilbage til kreditorerne gennem en tjener, underskrev en afsked med kreditorerne, dat. Holstebro d. 26. aug. 1623, og forlod så pludseligt byen; kreditorerne stod således uden de vigtige jordebøger, og man var egentlig lige vidt.

Med rette besværede kreditorerne sig over Frederik Munks udflugter, der så afgjort ikke stemte overens med den indgåede kontrakt.

Kreditorerne havde dog i forvejen besigtiget Krogsgård og Sneumgård med deres tilliggende samt Rughallegårds gods, og til trods for, at man manglede jordebøgerne, foretog man dog en taksering af de nævnte herregårde; man fastsatte Krogsgårds hovedgårdsbygning med sø og mølledam til 2500 rdl. in specie, Sneumgård, som bestod af seks nye bygninger, vurderedes til 600 rdl. Den bestod overvejende af marskgods; det var så tydeligt, at de to herregårde, »hvis lige ikke ved Vestersø-siden skal findes«, så afgjort faldt i kreditorernes smag; men man manglede jo jordebøgerne og var således til almindelig fortrydelse ude af stand til at foretage en fyldestgørende vurdering, og man måtte med uforrettet sag forlade Holstebro.

Selvfølgelig klagede kreditorerne omgående til kongen, som d. 7. sept. 1623 alvorligt henstillede til kommissærerne uden videre forhaling at sammenkalde kreditorerne til afgørelse af sagen, og hvis

jordbøgerne og de andre nødvendige dokumenter da ikke forelå, skulde de »beskede bønderne på forne Frederik Munks gods boendes for dem og efter deres ed om deres landgilde forfatte en rigtig jordebog, og uanset hvad Frederik Munk indvendte, gøre kreditorerne udlæg i det førømtalte gods, og hvis det ikke kunde slå til, i det øvrige gods.«

Det ser ud til, at det var meningen, at dette skulde ske engang i midten af oktober. Kongen var klart nok irriteret over Frederik Munks udflugter; men han blev dog på Sofie Friis's bøn så formildet, at han d. 11. sept. i et missive til kreditorerne gav ham en måneds udsættelse ud over den tidsfrist, der var fastsat for kommissærerne, da denne var alt for kort for ham til at skaffe en så anselig sum penge til veje.²⁴⁰) Frederik Munk og hans hustru må altså endnu på det tidspunkt have regnet med muligheden af at fremskaffe de nødvendige midler til gældens afskaffelse, hvor meget ubevidst eller bevidst selvbedrag der end måtte være forbundet hermed. Opgaven var umulig. Sofie Friis kunde på sin mands vegne nok så meget love til den tid at ville tilfredsstille alle kreditorer, men hvem af de implicerede har mon taget det løfte højtideligt?

Kongen bestemte sig da også til en uge efter afsendelsen af brevet til kreditorerne at tage værge-målet for Lisbeth Friis fra ham, da han så højliggen var besværet af sine kreditorer for udlæg og betaling, at det kunde blive til skade for hans myndling.²⁴¹) Det er vel tvivlsomt, om Frederik Munk har haft tid til at føle sig lettet over fritagelsen fra dette lidet misundelsesværdige hverv, der blev overdraget Niels Friis til Krastrup. Det siger sig selv, at denne overdragelse ikke gik af uden stridigheder.²⁴²)

Frederik Munks kreditorer måtte naturligvis tage kongebrevet af 11. sept. til efterretning og kunde så i utryk forventning se hen til et møde i Varde d. 18. nov., hvor Frederik Munk i bedste fald vilde møde op med de så stærkt omtvistede jordebøger. Vi kan roligt forlade os på, at den lille vestjyske købstad i de grå novemberdage har været smittet af den spænding, som havde besat de mange fornemme adelsmænd, der til den fastsatte tid mødte op med deres gældsbreve; dertil kom så de mange af Frederik Munks bønder, som kommissærerne havde indkaldt for at efterkomme kongens bud. De har sikkert ikke ligefrem været en øjenlyst at skue som adelsmændene, men de har vel også bidraget deres til at markere det særlige i den iøvrigt ikke synderligt lystige situation.

Kreditorerne var lede og kede af den enerverende sag og tilbød, at hvis de »blev forsikret for deres hovedstol, vilde de gerne lade renten og al anden interesse falde«, men naturligvis mødte hovedpersonen ikke op i første omgang; han havde sendt en fuldmægtig, der ikke var i stand til at foretage sig nogetsomhelst, da han hverken havde jordebøger eller andre dokumenter ved hånden; så dukkede Frederik Munk selv op — som det synes d. 24. nov. — selvfølgelig uden jordebøger, og da han så, at han var til liden nytte, underskrev han en afsked, dat. Varde d. 27. nov. 1623, og forlod atter byen og overlod alt til den arme fuldmægtig, der naturligvis ikke kunde foretage sig noget.

Nu måtte kommissærerne skride til det vanskelige hverv at foretage taksering uden de omstridte jordebøger, og i overensstemmelse med den kongelige befaling udspurgte de da Frederik Munks bønder og tjenere, som man, så mange man kunde ud-

spørge, »havde beskedet hid til byen«, og kommissærerne udarbejdede da på bøndernes edeligt bekræftede erklæringer om deres landgilde og avl en jordebog, som de i forbindelse med de underretninger, de iøvrigt havde skaffet sig om hovedgårdenes avl og herlighed, så godt det under de givne forhold var muligt, lagde til grund for deres vurdering: kommissærerne takserede da Krogsgård hovedgård til 3 læster hartkorn, Sneumgård til 3½ læster hartkorn, hver td. i de to hovedgårde til 70 rdl. in specie, mærskgods til 60 rdl. in specie og sletgods, d. v. s. gestgods og hedegods, til 50 rdl. in specie.

Men da dette gods ikke kunde dække kreditorernes krav, takserede kommissærerne Rugballegårds hovedgård til udlæg for 1½ læster og 2 tdr. hartkorn, hver td. blev ansat til 80 rdl., desuden takseredes Visselbjerg hovedgård til 2½ læster hartkorn, 70 rdl. pr. td.; Visselbjerg gods, »som er mærskgods«, til 60 rdl. og gårdens gods i Ho og Oksbøl, »som fast af sand er overløben og fordærvet«, til 25 rdl. pr. td.; skovgodset, der iøvrigt kun omfattede Frederik Munks østjyske besiddelser, blev vurderet til 60 rdl. pr. td. hartkorn; dette skovgods skulde anslås til 24 svineolden »imod 1 td. hartkorn«.²⁴³) Desuden blev der gjort udlæg i Haraldskær og i Korsbrødregård i Ribe.²⁴⁴)

Krogsgårds bygning blev vurderet til 2500 rdl., Sneumgårds til 600, Visselbjergs til 1000 og Rugballegårds til 560.

Det var naturligvis en betænkelig sag at foretage vurdering efter bøndernes angivelse, selv om de belagde deres vidnesbyrd med den højeste ed; det måtte være fristende for dem at angive en så lav landgilde, som det under de forhåndenværende omstændigheder var muligt. Den mulighed må

kommissærerne ganske givet have regnet med; for ved flittig forhandling med kreditorerne fik de nogle af dem til at afkorte deres krav med fra 100 til 200 dl., ja, endda med endnu mere.

Kommissærerne mente, at Frederik Munk var dem tak skyldig for deres gode vilje og store umage;²⁴⁵) men han foretrak nu at stævne dem for herredagen i København i juni 1624 og anklage dem for at have tilføjet ham stor skade ved den omtalte taksering. Han formulerede sit klagemål i flg. syv punkter:²⁴⁶)

1. Kommissærerne havde uden hans vilje og samtykke ændret hans jordebøger.
2. De havde ikke specificeret rente, kost, tæring og skadegæld fra hinanden, »mens menget både hovedsum, rente, dobbeltrente, kost og tæring sammen udi en klump og summa.«
3. Det var ikke blevet specificeret, hvilken værdi hans indavlede hø, korn og foder havde, eller hvad bøndernes skyld og landgilde var værd; men mod forordningen havde kommissærerne været skyld i, »at både de holster og Anders Friis og andre af dennem skal være blevet udlagt fuldt udlæg udi samme hans gårde og gods, både for hovedsum, rente, dobbeltrente, kost og tæring.«
4. »For de udi deres taksering over forne hans sædegårde og deres tilliggende gods, ejendom og herlighed skal have sat hver td. korn i forne hans hovedgårde under 100 rdl.«
5. Krogsgårds bygning var vurderet meget for lavt, til stor skade og fordærv for ham. Bygningen var takseret til 2500 rdl., »som dog det eneste stenhus der på gården ikke er bekostet for.«

6. Der var mod recessen, kongelig og fyrstelig forordning om åger og rente blevet beregnet for meget i rente, dobbeltrente, skadegæld, kost og tæring. Frederik Munk søgte tydeligt nok at skyde sig ind under forordningen af 1. juli 1619 § 5, der foreskrev, at der ikke måtte gøres undtagelser fra landsloven i gældssager. Yderligere mente Frederik Munk sig i den forbindelse berettiget til at klage over, at holsterne ikke var mødt op i Kolding d. 1. aug. 1623; der var to gældsbreve uden navn og rente angivet.

7. Kommissærerne havde ikke taget hans krav på Anne Friis til Stensballe, Anders Friis til Hungstrup og Truid Bryske til Langesø til efterretning, hvorved der var sket ham stor uret.

Mogens Kaas, Niels Krag og Erik Jucl mødte for retten for at svare på disse anklager, som de tilbageviste på alle punkter, og herredagen kunde ikke på noget punkt give ham medhold og dømte ham d. 25. juni 1624 til oven i købet at betale kommissærerne 100 dl. til kost og tæring.

Desuden stævnedes Frederik Munk ved sin fuldmægtig Didrich Pogwisch til Pettersdorf, Anders Friis til Hungstrup, Caspar Rantzau til Schmoel, Joachim Rantzau til Putlos, Kay Alexandersen Sehested til Pettersdorf og Mönch Neversdorf, Claus v. Buchwald til Kiel, Henrich v. d. Wisch til Glasau og Margård, Christoffer Pogwisch til Hagen, Adolf Frederik Sehested, Adolf Frederik Rantzau til Seekamp, Lübbert Widow, rådmand i Tønder og fru Margrethe Rantzau, afg. Godske von Ahlefelts til Quarnbek og Marutendorf. Han tiltalte dem for herredagen for mod recessen og »vor og fyrstelig holstenske kristelige forordning« at have taget

ågerrente — »dertil en stor ulidelig og ubillig kost, tærings- og maningspenge«. Som følge af, at de havde forbrudt sig mod recessen og forordningen, var det kun rimeligt, at de, som loven foreskrev, skulde miste hovedstol og rente, hvorfor de heller ikke måtte beholde det af hans gods og formue, som de havde sat sig i besiddelse af.²⁴⁷⁾

Yderligere stævnedes han Jens Mogensen til Sindinggård, Mogens Pax til Torup, befalingsmand på Roskildegård, Mogens Kaas til Støvringgård, befalingsmand til Mariagerkloster, Hans Markdanner til Vejlevgård, Hans Lange til Nørholm, Christen Lange til Hesselmed, Claus Brochenhus til Broholm, Rasmus Pedersen i Vollum, Henrik Holst, Emmicke Beyer, Anker Schrøder, Jørgen Wesseling, borgere i Kiel, Oluf Ibsen, borger i Horsens, og Christen Madsen, borger i Vejle, og forlangte, at de til nærmere prøvelse skulde fremlægge deres omslagsregnskaber, »som de på afg. Otto Christoffer Rosenkrantz's vegne skal have gjort.«²⁴⁸⁾

Desuden stævnedes han Niels Krag til Agerkrog, landsdommer i Nørrejylland, med alle holstenske kvittanser, genparter til omslagsregnskaber, »som iblandt fornø Otto Christoffer Rosenkrantz's breve findes til stede eller hannem givet og gjort er«, ligeledes sine kreditorer, danske og holstenske, med deres særdeles forordningssedler og registre, som de udi Holstebro skal have sendt ham og igen skal have affordret; dertil Gunde Lange til Brejninggård, nu lensmand på Koldinghus, med alle danske og holstenske hovedbreve, som han til sig skal have annammet.

Yderligere havde Frederik Munk stævnet Ditlev Pogwisch til Öwelgönne, fordi han skal være forårsaget med sin store besværing og ulejlighed at ind-

løse og betale to breve på 10.000 dl., som fru Anne Friis til Stensballegård til Ditlev Pogwisch skal have udgivet, og som Frederik Munk havde kautioneret for, især da Ditlev Pogwisch ikke alene havde krævet højere rente, end det var tilladt ifølge recessen og forordningen, men yderligere havde taget dobbeltrente og besværet ham med en stor og ubillig kost og tæring. Frederik Munk mente sig uretfærdigt behandlet og krævede, at Ditlev Pogwisch fik både hovedstol og rente forbrudt og ikke fik lov til at beholde Frederik Munks gods og ejendom. Desuden stævnedes han Ellen Marsvin til Ellensborg, nu Holckenhavn, selve majestætens svigermoder, og Henrich v. d. Wisch til Glasau i anledning af en kvittans vedrørende Otto Christoffer Rosenkrantz, udgivet på Kieleromslag 1622, men som Frederik Munk ikke vilde anerkende som gyldig; dertil kom så, at han anklagede Henrich v. d. Wisch for åger; han havde taget 8 % i rente, endelig anklagede han Lübbert Widow for at have taget 10 %, trods det, at hovedbrevet kun nævnede 7 %. Frederik Munk protesterede i det hele taget mod holstenernes åger; recessen og den fyrstelige holstenske og kristelige forordning bestemte den højst tilladelige rente til 6 % mod hovedstolens forbrydelse.*)

De holstenske kreditorers fuldmægtige kunde som de andre kreditorer og deres fuldmægtige kun henvise til kontrakten af 17. juni 1623, hvorved Frederik Munk gik ind på at overholde sine forpligtelser, men da han ikke havde kunnet bringe så

*) Allerede i Frederik II.s senere regeringsår havde renten - trods recessen af 1558 - fæstnet sig ved 6 %, hvad der var alm. anerkendt. (A. Rubow: Renteforhold i Danmark. s. 95f.)

mange penge, som i den henseende kunde strække til, havde han tilbudt at stille sine kreditorer tilfreds i jordegods.

Det nyttede ikke, at Frederik Munk atter henviste til ågerrente; dommen, der blev afsagt d. 15. juli 1624, kom til at lyde, »at så mange af Frederik Munks kreditorer, som udi bemeldte kontrakt findes indført, bør for denne Frederik Munks tiltale kvit at være, men belangendes de andre kreditorer, som Frederik Munk har indstævnet og ikke er begreben i fornæ kontrakt, da eftersom dennem skellighen kan overbevises at have taget mere end 7 % i årlig rente, da bør de så mange, som her i riget boende er, at have forbrudt hovedstolen efter recessen.«

Dommen var i og for sig et klart udtryk for, at herredagen erkendte, at de holstenske adelsmænd misbrugte deres stilling til skade for danske adelsmænd, men samtidig indrømmede den sin afmagt i den foreliggende sag.

Således mistede Frederik Munk de gode vestsjyske gårde: Krogsgård, Visselbjerg og Sneumgård.

Kildehenvisninger: 1. Kanc. brev. 1584-88, s. 347. - 2. Fra Ribe amt, 1953, s. 207 (Bue Kaae). - 3. E. Arup: Danmarks historie II (1932), s. 597; Schultz Danmarks-historie III (1942), s. 23; Axel Nielsen: Dänische Wirtschaftsgeschichte (1933), s. 112, 127f.; Richard Willerslev: Dansk studehandel fra 1560 til 1660, Jyske saml., 1952; Nina Bang: Dansk studehandel i 2. halvdel af det 16. årh., Hist. tidsskr. 7. rk. I bd., s. 328-45; Th. O. Achelis: Aus der Geschichte des jütischen Ochsenhandels, Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteins Geschichte, bd. 60, 1931. - 4. K. b. 1584-88, s. 471. - 5. Oluf Nielsen: Historiske efterretninger om Skads herred (1862), s. 13f. - 6. V. A. Secher: Samling af kongens rettertingsdomme I, s. 537. - 7. Danmarks Adelsårbog XVIII (1901), s. 254. - 8. K. b. 1593-96, s. 503. - 9. Danm. adel. XVIII, s. 253. - 10.

Lensregnskab for Riberhus len 1584-85 (Rigsarkivet). - 11. sst. 1598-99. - 12. jfr. 3.; Hist. tidsskr. 7. rk. I bd., s. 337f. - 13. Kr. Erslev: Det 16. årh.s historie (1929), s. 273f.; Gyldendals verdenshistorie III (1937), s. 129f. - 14. Hist. tidsskr. 7. rk. I bd., s. 340. - 15. Achelis anf. skr., s. 179f. - 16. Peder Hegelunds almanakker i C. F. Brickas afskrift: Ny kgl. saml. 8°, 604, og fotokopi fra Det kgl. Bibl. - 17. K. b. 1584-88, s. 909; Skads herreds tingsvidne af 13/12 1625, indeholdende vidisse af Ribe domkapitels pergamentsbreve, dat. 26/11 1588, indeholdende mageskiftebrev fra Ribe domkapitel til Frederik Munk til Oksvang på en kapitelsgård i Briksbøl, Skads s. Afskrift på papir, udstedt af Wentzel Rothkirck på Krogsgård, d. 28/6 1643. (Landsarkivet i Viborg). - 18. K. b. 1588-92, s. 37. - 19. Anf. tingsvidne fra Skads h. 13/12 1625. - 20. K. b. 1588-92, s. 434; Oluf Nielsen anf. skr., s. 19. - 21. K. b. 1588-92, s. 526 - 22. Troels-Lund: Dagligt liv i Norden, 5. udg. VII, s. 67f., 124f.; Danmark i fest og glæde I (1935), s. 128f. - 23. K. b. 1588-92, s. 633. - 24. sst., s. 702. - 25. Danm. adel. XVIII, s. 254. - 26. Kolderup-Rosenvinge: Udvalg af gamle danske domme, afsagte på kongens retterting og på lands-ting, 4. saml. (1848), s. 299. - 27. sst. - 28. K. b. 1588-92, s. 811. - 29. sst. - 30. Trap Danmark VIII (4. udg.), s. 520; Viborg landstings dombog 1618 C, fol. 42f. (Landsarkivet i Viborg). - 31. W. Christensen: Dronning Christines hofholdningsregnskaber (1904). - 32. Kinch: Ribe bys historie II (1884), s. 151f. - 33. Danm. adel. XVI (1899), s. 199; Dansk biogr. leks., red. af Povl Engelstoft XII, s. 281. - 34. Secher anf. I, s. 516. - 35. Danm. adel. III (1886), s. 132; Heg. alm. 10/9 1592. - 36. Kinch anf. skr. II, s. 230. - 37. Danm. adel. XVIII, s. 255. - 38. K. b. 1588-92, s. 889. - 39. K. b. 1593-96, s. 509. - 40. Danm. adel. VII (1890), s. 94; W. Møllerup og Fr. Meidell: Bille-ættenshistorie II (1893), s. 379f.; Biogr. leks. III, s. 37. - 41. K. b. 1593-96, s. 608. - 42. sst. - 43. Kjøbenhavns diplomatarium, udg. af Oluf Nielsen (1879), s. 736. - 44. Niels Slange: Christian d. 4.s historie. (1749), s. 94f.; Bering Liisberg: Christian IV. (1891), s. 98f. - 45. Kbh.s dipl. IV, s. 741. - 46. sst., s. 743. - 47. sst., s. 737. - 48. K. b. 1596-1602, s. 51. - 49. sst., s. 123. - 50. Danm. adel. III, s. 131; Kinch anf. skr. II, s. 229; Erslev: Danmarks len og lensmænd 1596-1660 (1885), s. 29; samme: Danmarks len og lensmænd 1513-95 (1879), s. 42, 161. - 51. Erslev: Danm. len. 1596-1660, s. 39. - 52. K. b. 1596-1602, s. 22. - 53. Slange anf. skr., s. 128; L. Laur- sen: Danmark-Norges traktater III (1916), s. 86f.; Bering- Liisberg anf. skr., s. 125; Biogr. leks. I, s. 451. - 54. K. b. 1596-1602, s. 389, 414; 1603-08, s. 143; Erslev: Danm. len. 1596-1660, s. 37. - 55. Kinch anf. skr. s. 218; Heg. alm. 1598: 1/5-4/5, 13/6. - 56. K. b. 1596-1602, s. 289. - 57. Kinch anf. skr., s. 219; Heg. alm. 1598 10/8. - 58. K. b. 1596-1602, s. 613. - 59. Danm. adel. III, s. 131; Heg. alm. 1601 24/4; Kinch anf. skr., s. 299. - 60. Danm. adel, III, s. 131. - 61.

Erslev: Danm. len. 1596-1660, s. 39, 69. - 62. K. b. 1603-08, s. 52. - 63. sst., s. 85f. - 64 sst., s. 698. - 65. Secher anf. skr. I., s. 504f.; Erslev: Danm. len. 1596-1660, s. 37. - 66. Secher anf. skr. I, s. 504f. - 67. sst. s. 550f. - 68. sst. s. 560. - 69. sst. II, s. 19; Kinch anf. skr. II, s. 802. - 70. Secher anf. skr. I, s. 514f. - 71. stt. s. 533. - 72. sst. s. 532. - 73. Heg alm. 1603 3/4. - 74. jfr. 3. - 75. L. Laursen: Kronens skøder I (1892), s. 374. - 76. Trap IX, s. 167. - 77. Danm. adel. III, s. 131; Biogr. leks. VIII, s. 490; Herredagsdombog 1627, fol. 176f (Rigsarkivet). - 78. K. b. 1609-15, s. 88. - 79. Oluf Nielsen: Skads herred, s. 46. - 80. Kronens skøder I, s. 277. - 81. sst. s. 367; K. b. 1609-15, s. 215, 243. - 82. sst. s. 679, 686. - 83. sst. s. 714. - 84. Kronens skøder I, s. 378; K. b. 1609-15, s. 753. - 85. Kronens skøder I, s. 374. - 86. Gothaisches Genealogisches Taschenbuch der Adelligen Häuser Deutscher Uradel. 1923, s. 271; Gersdorffsche Familien-Nachrichten, Quedlinburg, 1818, s. 62. - 87. Kronens skøder I, s. 348. - 88. Erslev: Danm. len. 1596-1660, s. 68. - 89. Dr. Knothe: Genealogie der verschiedenen Linien des Geschlechtes von Gersdorff in Oberlausitz vom Mitte des 16. Jahrhunderts bis 1633, Neues Lausitzisches Magazin, 1893, s. 194. - 90. Biogr. leks. VIII, s. 48. - 91. sst. s. 51. - 92. Secher anf. skr. II, s. 433. - 93. Fra Ribe amt, 1953, s. 224. - 94. Die Matrikel der Universität Giessen 1608-1707, herausgegeben von Dr. Ernst Klewitz und Dr. Karl Ebel; Th. Hauch Fausbøll: Personallistoriske samlinger, 1906, s. 454. - 95. Danm. adel. XVIII, s. 225; Personallistorisk tidsskrift 9. rk. I bd., s. 39. - 96. Optegnelser af rigsråd Jørgen Seefeld, ved C. E. A. Schøller, Personallist. tidsskr. 6. rk. IV bd., s. 238. - 97. Personallist. tidsskr. 9. rk. I bd., s. 32. Henny Glarbo: Danske og norske studerende i Padua, s. 39. - 98. Wiberg: Præstehistorie III (1871), s. 505, II (1870), s. 143, 101. - 99. Vb. ldt. db. 1624 C, fol. 136f. - 100. A. Rubov: Rente-forhold i Danmark i tidsrummet fra reformationen til Chr. V.s danske lov. 1914, s. 121. - 101. Hd. 1622, fol. 56f.; 1623, fol. 622f. - 102. Hd. 1622, fol. 56f. - 103. Biogr. leks. XX, s. 122; Danm. adel. XXVII (1910), s. 391; Møllerup og Meidell anf. skr. II, s. 34. - 104. Hd. 1623, fol. 547f. - 105. Schultz Danmarkshist. III, s. 51, 208. - 106. Arup: Varehandlens historie i omrids. 1926, s. 24. - 107. J. A. Fridericia: Det 17. og 18. årh.s historie, 3. udg. 1928, s. 58. - 108. sst., s. 15. - 109. Biogr. leks. XIX, s. 393f.; Bjørn Kornerup: Biskop Hans Poulsen Resen I, 1928, s. 271. - 110. Kornerup anf. skr., s. 38; 413. - 111. Biogr. leks. XIX, s. 395; Fra Ribe amt, 1928-31, s. 284f.; sst., 1932-35, s. 136f. (H. K. Kristensen). - 112. Kornerup anf. skr., s. 58. - 113. Fra Ribe amt, 1953, s. 218. - 114. sst. s. 222f. - 115. Hd. 1616, fol. 150f. - 116. K. b. 1609-15, s. 803; Wiberg anf. skr. III, s. 327. - 117. Hd. 1616. fol. 150f. - 118. K. b. 1616-20, side 45, 53. - 119. K. b. 1616-20, side 637. - 120. Danmarks adel. III, side 131. - 121. Bjørn Kornerup:

Ribe katedralskoles historie I (1947), side 316. - 122. Vb. ldt. db. 1616 C, fol. 39f. - 123. sst. fol. 71f. - 124. K. b. 1616-20, s. 51. - 125. sst., s. 588. - 126. Vb. ldt. db. 1618 C, fol. 9f. - 127. sst. fol. 42f. - 128. sst. - 129. Fra Ribe amt, 1914, s. 667 (Arne Sundbo). - 130. Vb. ldt. db. 1618 C, fol. 42f. - 131. sst., fol. 17f. - 132. sst., fol. 11f. - 133. Lensregnskaber for Riberhus len 1617-18. - 134. Vb. ldt. db. 1618 C, fol. 9f. - 135. sst., fol. 17f. - 136. Secher: Forordninger, recesser og andre kgl. breve Danmarks lovgivning vedkommende 1558-1660 I (1887), s. 29. - 137. Vb. ldt. db. 1618 C, fol. 17f. - 138. sst. fol. 42f. - 139. sst. fol. 9f. - 140. sst., fol. 11f. - 141. K. b. 1616-20, s. 897. - 142. sst., 1621-23, s. 10. - 143. Kronens skøder I, s. 403. - 144. Oluf Nielsen anf. skr., s. 46. - 145. K. b. 1621-23, s. 10. - 146. Wi-berg. III, s. 147. - 147. Secher: Forord. I, s. 45; P. Nybo-Andersen: Lånerenten (1947), s. 89. - 148. Henning Matzen: Den danske panterets historie indtil Chr. V.s danske lov. 1869, s. 241; Secher: Forord. I, s. 31. - 149. Mollerup og Meidell anf. skr. II, s. 32. - 150. Aus Kiels Vergangenheit und Gegenwart, herausgegeben von Dr. Arthur Gloy, Kiel 1926, s. 67f.; Bestrebungen und Massnahmen zur Förderung des Kieler Handels, von Walter Haas. Kiel, 1922. Mitteilungen der Gesellschaft für Kieler Stadtgeschichte, nr. 31, s. 25f.; Chronica der Stadt Kiel, herausgegeben von Friedrich Prahl, Kiel, 1856, s. 91; Ut der stat tom Kyle, herausgegeben von C. Mehlert und P. Nissen. Kiel und Leipzig. 1907, s. 103; Des seligen Nicolaus Hermann Schwarze gesammlete Nachrichten von der Stadt Kiel im Holsteinischen. Flensburg, 1775, § 120, s. 210f. - 151. Rubow anf. skr., s. 119. - 152. Gjellerup og Bricka: Den danske adel i det 16. og 17. Årh. 1874, s. 284; Mollerup og Meidell anf. skr. II, s. 20. - 153. Rubow anf. skr., s. 119. - 154. Gloy anf. skr., s. 69. - 155. Mollerup og Meidell anf. skr., II, s. 33. - 156. Gloy anf. skr., s. 71; Prahl anf. skr., s. 92. - 157. Haas anf. skr., s. 26. - 158. Secher: Forordn. I, s. 690, Rigens ret og dele I § 8 og 9; Matzen anf. skr., s. 411. - 159. Secher: Forordn. III, § 32, s. 697. - 160. sst. § 41-46, s. 699f. - 161. Matzen anf. skr., s. 320. - 162. Mehlert og Nissen anf. skr., s. 103. - 163. Fordr. af 1.7.1619, § 4, Secher: Fordr. III, s. 586. - 164. Rubow anf. skr., s. 122. - 165. Vb. ldt. db. 1624 C, fol. 171. - 166. Hd. 1623, fol. 34f., 672f. - 167. Vb. ldt. db. 1624 C, fol. 143f. - 168. Rubow anf. skr., s. 121. - 169. Vb. ldt. db. 1624 C, fol. 331f. - 170. Hd. 1621, fol. 3f; 1622, fol. 297f. - 171. Danm. adel. XIV (1897), s. 85. - 172. Hd. 1621, fol. 297f. - 173. Hd. 1622, fol. 29f. - 174. Mollerup og Meidell anf. skr. II, s. 38. - 175. K. b. 1621-23, s. 221f. - 176. Hd. 1623, fol. 622f. - 177. sst. - 178. Hd. 1622, fol. 29f. - 179. Hd. 1623, fol. 168f., 171f., 176f. - 180. sst., fol. 622f. - 181. sst. - 182. Kinch anf. skr. II, s. 589. - 183. Hd. 1624, fol. 276f. - 184. Biogr. leks. XV, s. 364. - 185. K. b. 1621-23, s. 251. - 186. sst., s. 258. - 187. Danm. adel. III, s. 131. - 188.

sst. - 189. Hd. 1623, fol. 646f. - 190. Hd. 1622, fol. 204; 1623, fol. 564. - 191. Hd. 1623, fol. 472. - 192. sst. - 193. Danm. adel. VI (1889), s. 126. - 194. Hd. 1622, fol. 391f. - 195. Hd. 1623, fol. 648f. - 196. sst., fol. 649f. - 197. sst., fol. 648f. - 198. Hd. 1622, fol. 391f. - 199. K. b. 1621-23, s. 295. - 200. Hd. 1623, fol. 547f. - 201. Hd. 1622, fol. 391f., 1624, fol. 27f. - 202. Mollerup og Meidell anf. skr. II, s. 52, 55, 77, 282f. - 203. Hd. 1622, fol. 391f. - 204. sst., fol. 423f. - 205. sst., fol. 455f. - 206 sst. - 207. sst., fol. 364f. - 208. Hd. 1623, fol. 561f. - 209. sst., fol. 385f. - 210. sst. - 211 sst. - 212. sst., fol. 478f. - 213. sst., fol. 605f. - 214. sst. fol. 561f. - 215 sst., fol. 596f. - 216. sst., fol. 347f. - 217. Axel Nielsen anf. skr., s. 132. - 218. K. b. 1621-23, s. 39, 693. - 219. Axel Nielsen anf. skr., s. 139. - 220. Rubow anf. skr., s. 121. - 221. Hd. 1623, fol. 561f. - 222. sst. fol. 385f. - 223. sst. fol. 547f. - 224. sst., fol. 552f. - 225. sst., fol. 564f. - 226. sst., fol. 605f. - 227. Rubow anf. skr., s. 126. - 228. Hd. 1623, fol. 83f. - 229. sst., fol. 97. - 230. sst., fol. 5f. - 231. sst., fol. 168f., 171f. - 232. sst., fol. 682f. - 233. sst., fol. 659f. - 234. sst, fol. 118f. - 235. sst., fol. 90f. - 236. sst., fol. 97f. - 237. sst., fol. 645f. - 238. sst. fol. 636. - 239. sst., fol. 118f.; 1624, fol. 276f.; sst. fol. 27f. - 240. K. b. 1621-23, s. 678. - 241. sst., s. 680. - 242. sst., s. 681, 706, 707; 1624-26, s. 52, 359; 1630-32, s. 193; 1633-34, s. 808, 824f. - 243. Hd. 1624, fol. 27f. - 244. sst. 276f. - 245. sst., fol. 27f. - 246. sst., fol. 276f. - 248. sst.

Fra Ål sogn

Valgmenigheden og friskolen, særlig i ældre tid.

Av Edv. Eller.

Larm og kampgny prægede Ål sogn i tiden omkring århundredskiftet, men også en stærk livsudfoldelse, der gav sig udslag i en IM's vækkelse og oprettelse av en valgmenighed med friskole i sit følge.

Det er om valgmenigheden og friskolen, der her skal fortælles. Mest om oprindelsen og den ældre historie. Jeg har naturligvis kigget i bøger, protokoller og arkiver, men mest fortæller jeg, hvad jeg har hørt av folk i Ål og selv har oplevet. De nyere tiders historie er lettere skitseret.

Det falder naturligt at indlede med en omtale av det stærke røres hovedpersoner.

NIELS HANSEN.

Niels Hansen var av den gamle Vestkjær- eller Agersnap-slægt, hvis navne stammer fra Ølgod sogn. Hans fulde navn var Niels Hansen Mortensen, men efternavnet brugte han aldrig. Han var opkaldt efter sin morfar, Niels Hansen, der var degn i Brørup og medlem av den grundlovgivende rigsforsamling. »Vor« Niels Hansen blev født i

Vejrup d. 13. december 1844, men allerede da han var fire år gammel, flyttede forældrene som møllerfolk til Ansager vandmølle.

De økonomiske kår var nok i den første tid vanskelige, men møllerens var flittige og dygtige folk, og tiden bar dem frem. Man sagde, at de gamle vandmøller malede penge som gryn, og efterhånden kom der velstand til huse. Hjemmet vedblev dog at være et gammeldags bondehjem, hvor slægtsoverleveringen sad i højsædet, men det var et hjem, der var rigt i sit indre liv. Endnu i børnebørnernes minde stod der eventyrglans og næsten tilbedende ærbødighed om hjemmet i møllen.

Møllerens børn skulde være bønder. Også Niels blev oplært ved landbrug. Han måtte også nogle gange med kvæg til Flensborg og brugte lejligheden til at lære noget tysk. Det var ikke efter faderens sind, at hans ældste søn brød ud og gik til bogen. Da han imidlertid havde en knæskade, der (forbigående?) gjorde ham udygtig til bondearbejde, gav faderen sin tilladelse til, at han kom på et seminarium. Jørgen Banke vil i sine »Oplevelser« (I side 106) vide, at Hansen helst vilde ha været præst, og det lyder troligt. Man vil forstå, at den gamle heller ikke kælede for den yngre søns kunstneriske anlæg, men han fik dog også sin villie og gjorde sit navn; Hans Agersnap, landskendt som kunstmaler.*)

Valget av seminarium var ikke tilfældigt. Møllen var ikke alene et godt hjem, men et alvorlig kristent hjem av grundtvigsk farve, som den var i de tider — kirkelig og sangglad.

*) Alle Niels Hansens børn, søskende og deres børn tog navnet Agersnap, kun ikke Niels Hansen, der på dette tidspunkt allerede var kendt under navnet Hansen.

En datter fra hjemmet blev gift ind i slægten Raunkjær i Lyne sogn, og den havde forbindelse med præsterne Victor Bloch i Lønborg, Rambusch i Hoven og Jens Schjørring i Hodde. Nu havde slægterne på Raunkjær og i Ansager mølle meget tilfælles, så man kan tro, at møllerfamilien havde lignende forbindelser.

Man mærker Raunkjær-folkets nære forhold til familien i møllen, når man i »Minder fra gamle grundtvigske hjem« læser en artikel av Niels Hansens søstersøn Morten Raunkjær, der skriver kønt om »den dejlige Ansager Mølle — som en Oase i Ørkenen med sine skummende Vandhjul og klaprende Mølleværk, men den store Avlsgård og Brændevinsbrænderiet ved Varde Å.«

Man måtte vælge et grundtvigsk seminarium, og Niels Hansen blev da i 1866-67 elev i Gjedved. Forstanderen var P. Bojsen, søn av den kendte præst Fritz Boisen (Budstikke-Boisen). P. Bojsen var en begavet og meget livlig lærer, og ved siden av ham stod Martin Kristensen. De var begge unge mænd, endnu i tyverne, levende og brændende, så seminarietiden blev rig for Niels Hansen. Senere skal han en eller to gange ha været »til kursus« hos C. Kold i Dalby. Det lyder lidt moderne, men han var i alt fald der ovre, og det har gjort sit til at præge ham. I seminarietiden kom han en del hos sin onkel, lærer Krarup Hansen i Vinding, og blev dær meget god ven med Hans Rosendahl. Hos ham i Vinding vilde Hansen gerne ha begyndt sit arbejde som højskolelærer, men på Bojsens opfordring tog han til Feldballe på Djursland for dær at holde højskole fra 1867 sammen med sin ven Niels P. Stensballe, den senere driftsbestyrer og

folketingsmand. Det blev dog ikke lang tid, så kaldte Vestjylland.

Der var i Ølgod sogn en kreds, der under gård-ejer og landstingsmand Bollerup Andersens ledelse arbejdede for oprettelse av en højskole, og de hen-

Lærer Niels Hansen.

vendte sig til P. Bojsen for at få forslag til en forstander. Bojsen anbefalede Niels Hansen, og det blev ham. Hans forældre i Ansager var glade for at få ham hjem til egnen.

Skolen blev oprettet 1868 i Vestkjær, Ølgod sogn, men så skulde Hansen være soldat. Den sommer, kronprins Frederik (Fr. VIII) blev gift — det var i 1869 — lå Niels Hansen som gardist i København. Det var en oplevelse at tage med.

Derefter tog han atter fat på højskolen, og det gik så godt, at han allerede 1872 købte skolen og flyttede den til den gård, han havde købt i Østbæk, der lå nærmere ved den snart efter byggede Ølgod jernbanestation. Skolen var, som mange mindre højskoler, stærkt egnspræget, men tilslutningen

var tilfredsstillende — nu og da gik elevtallet over 50.

En gammel elev, flhv. gårdmand Mads Christensen fra Stauning, skrev i 1946 i hæftet »Jul i Vestjylland« en artikel: »Da højskolen kom til Vestjylland«. Han var elev på skolen ca. 1876, og da var højskoletanken endnu knap nok slået igennem her ude. Han skriver bl. a.: »Folk i Almindelighed så noget mistroisk på Højskolerne. Det var jo noget fremmed og ukjendt; men da jeg under et Besøg i Mejlby fortalte, at vi sang Morgensang og holdt Bordandagt, var man beroliget. Jeg husker tydeligt, at min Faster sagde: Ja, det er i alt Fald noget godt at være med til.« Han fortæller også, at hele skolen besøgte Niels Hansens hjem i Ansager.

Av andre gamle elever kan jeg nævne den kendte kunstmaler Chr. Lyngbo.

Iøvrigt var Niels Hansen en av de første forstandere, der efter Kolds eksempel — holdt pigeskole om sommeren.

Niels Hansens yngste søn, adjunkt Erling Ager-snap, fortæller i et brev: »Da Nabokonerne spurgte Moderen til en pige, der skulde på Højskolen, om hun da var dårligt oplært fra Skolen, eller hvorfor hun ellers skulde der, svarede Moderen, at det var for »om de kunde lære hende at gå den rette Vej«, og det Program tror jeg også, Far kunde underskrive.« Brevet siger videre: »Som Lærer mindes jeg ham som en god Fortæller, der kunde fortælle om Audun Islænder, så vi aldrig glemte det.«

Som Hansens særlig gode kendinger blandt højskolens folk nævnes — foruden Hans Rosendal — Maltesen fra Vrigsted, Kristensen-Randers og Grønvald-Nielsen.

Da Niels Hansen kom til Ølgod, traf han hos Jens

Schjørring i Hodde den unge lærerinde Johanne Michelsen, der i 1872 blev hans hustru. Hun var en præstedatter fra Venge*) og blev sin mand en udmærket medhjælp både på højskolen og senere. Der kom en børneblok på otte, hvorav dog en døde som spæd. Det blev et smukt, alvorligt kristent hjem, men også med munterhed og sang. Det prægede børnene stærkt.

Imidlertid sank elevtallet på skolen. Den vestjyske længdebane var kommet 1875 og øvede nu sin virkning. Ungdommen søgte østpå til andre egne. Det er vel egentlig forklaring nok.

Der er dog tegn til, at Hansen følte sig skuffet. I 1878/79 mente han at ha den mulighed at kunne overtage Vinding højskole efter Rosendahl, men han vovede det ikke, og Rosendahl rejste ikke den gang. Mangel på vovemod var ellers ikke Hansens sag.

Til belysning av skolen meddeler jeg et stykke av et brev, som Povl Bjerges mor, Maren Hungebjerg, i 1879 skrev til sin søn:

»Igår, som var tirsdag, havde vi på højskolen [altså i Ølgod] et lille rart møde. Skolen med pigerne sluttede. Der var ikke andre, der talte, end lærerne. Hansen talte over et ordsprog, der lød således: »Altid er våde nær, men lykkelig er den, som er velsignet,« og det fik han så meget rart udlagt: velsignelsen havde vi alle fået i dåben, men det gjaldt at tage imod den velsignelse, at tro den,

*) En av hendes søstre — der var 9 søskende — blev gift med pastor Thomsen i Brabrand, hvis børn tog deres mors navn Nordentoft. Flere av dem blev kendt i videre kredse, såsom øjenlæge N. i Århus, provst Johs. N. ved Garnisons kirke i Kbhvn. og pastor Benedict N. i Kolding. Der var i de senere år stadig nogen forbindelse mellem Hansens børn og Nordentoft'erne.

så at vi derved kan få mod, kraft og styrke til at møde faren og det onde, som kan møde os. Han talte også skjønt om kærlighed til fædrelandet og modersmålet. Han håbede, at disse unge piger dog havde fået så meget ud af opholdet på skolen, at de med glæde kunde tænke på den korte tid, de havde været her . . . pigerne var meget bevæget ved Hansens tale, det var tydeligt at se, at de elskede skolen, jeg tror rigtig nok også, det er et sted, hvor kærlighed har hjemme; jeg synes altid, der er så rart dernede«.

Højskolen blev nedlagt 1881, og Niels Hansen blev enelærer (siden førstelærer) i Oxbøl, Ål sogn. Her fik hans ivrige, handlelystne og virksomme natur mulighed for fuld udfoldelse. Han vandt, som der står i anbefalingerne, i fuldt mål forældrenes tillid og børnenes kærlighed.

Efter alle vidnesbyrd var han en god børnelærer, men det tøjrsrag var ham for kort. Han prøvede nogle gange med efterskole, men det vilde ikke ret lykkes. Han oprettede da et præliminærkursus, som gik godt. Av mere kendte folk, der havde examen derfra, ved jeg Hans Beyer Pedersen fra Orten, Varde landsogn, der døde 1945 som landinspektør i Varde, og forstander Jens Th. Arnfred, Askov, der er barn av Ål søndersogn.

Hansen fik tilladelse til at holde hjælpelærer, så han kunde sætte større kraft ind på ungdomsundervisningen.

Men hans virketrang gik videre. Han holdt en hel del foredrag på egnen — både folkelige og kristelige — og talte i lærerkredse om skolespørgsmål. Der kan næppe være tvivl om, at denne virksomhed havde opdragende værdi, særlig i Ål. Her

var en mand med ånd og en mand, man kunde forstå.

Nu om dage virker disse foredrag som en røst fra en temmelig fjern fortid. Tankemæssigt er de ikke særlig betydelige, men der er megen sund sans og stor hjærtelighed. Foredragene er rige på citater fra salme- og højskolesangbog, ikke mindst fra Bjørnson, der synes at være den store profet — men også fra de andre. Også bibelcitater er der mange av, nok flest fra Paulus. I vore dage føles den stærkt moraliserende tone lidt gammeldags — den er jo ikke moderne — men den har nok haft sin betydning.

Jeg kan ikke stå for fristelsen til at citere lidt fra et av disse foredrag. Det er et skoleforedrag, og Hansen omtaler dem, der altid holder på det gamle: Heden må ikke tilplantes, de gamle bindingsværksrønner må ikke rives ned, de gamle egnsdragter skulde ha været bevaret. Han fortsætter: »Jeg er temmelig sikker på, at om det havde været sandt, at Mennesket engang har haft Hale, så vilde de Godtfolk bestemt have holdt på Halen. Livet holder ikke på den, og Skolen skulde ikke være noget gammelt aflægs overfor Livsudviklingen«. Han talte videre om, at menigmand skal højnes, vi skal alle være oplyste, dannede og dygtige mennesker. Et led i denne fremgang skal være avskaffelsen av det gamle uudviklede landsbymål. »Vi har en særegen Hindring først og fremmest i Ordet a eller æ i Stedet for jeg, et Ord, som kan være en Hindring for en jævn Udvikling. Nogle ville sige: Her har vi Jyder en Skanse, og det holder igen, at det særegne, jyske Landsmål kan blive bevaret. Jeg kalder det en Barbarisme, et Stykke af Halen, som jeg var tilfreds, vi var vel af med.«

Hansen havde ellers ikke megen sans for humor, så mon det morsomme i billedet er tilsigtet? Men tankegangen er karakteristisk for Hansens fremskridtsvillie, der kan minde om oplysningstidens reformiver.

Niels Hansens tale rummede både fromhed og fremskridt, men når han kom til at betyde så overordentlig meget for sit sogn, ligger det sikkert i høj grad i hans eksempel. Når han prækede nøjsomhed, arbejdssomhed og fremgang, og når han talte om gudsfrygt, tak og lovsang, så følte og så man, at der stod en mand bag ordene.

Hans hjem blev retningsgivende for hans børn, og det betød meget for mange. En utrættelig arbejder var Niels Hansen. Ikke bare i skole og mødesal hjemme i Ål, men også videre ud. Da »Vestjysk skolemøde« kom i stand 1888, var han vel ikke med, men kom snart i styrelsen. Protokollen blev ikke ført de første år, men fra 1892 kan man se, han sad der, og han blev der i mange år optaget av det mål at skabe et godt forhold mellem hjem og skole.

Naturligvis var Hansen blandt de førende ved oprettelsen av andelsmejeriet og brugsforeningen i Oxbøl, og Ål forsamlingshus, der blev bygget i 1883, skyldes hans initiativ. Også ved oprettelsen av Højskolehjemmet i Varde var han virksom. I det politiske liv var han med. Som højskolemand nægtede han at modtage statsstøtte i protest mod provisorierne. Hele hans temperament gjorde det naturligt for ham at slutte sig til det radikale parti, da det blev stiftet, og han var nogle gange dets valgkandidat i Skjern og Varde, men opnåede ikke valg.

En betydningsfuld side av hans arbejde var

jordbruget. Fra sin far, ja, vel fra hele sin slægt havde han arvet sin »jordhunger«. I Østbæk drev og udvidede han højskolegården, så der siden blev solgt en helt pæn gård fra. I Oxbøl købte han en ejendom umiddelbart ved skolen og købte jord op rundt om i sognet. Det blev noget spredt, men det blev en god og veldrevet gård. Mest var det hede og mose, han købte og opdyrkede. Han var vist den første, der i Ål sogn tog fat på hedeplantning, og det var ikke små stykker, han fik hugt med. Han købte fx. ca. 90 tdr. land på Sølager hede og fik mergel derud — selv om han aldrig nåede at få den spredt. Han skal også ha købt hede i Karlsruærsk, men det overtog staten. Da han p. g. a. alder tog sin afsked som lærer i Ål, blev han forstander for efterskolen i Bramminge. Men det var sandelig ikke arbejde nok for den gamle. Hans enke fortæller i et brev om denne tid. av hans liv: »Vi købte 60 tdr. land 2-3 km herfra [d.v.s. fra efterskolen]. Det kunde blive to dejlige gårde. Foreløbig blev der sat en masse kartofler. Man sa'e til ham: »Hvorfor vil De dog slide med alt det, De når jo ikke at få udbytte af det«. Så svarede min mand: »Får jeg ikke udbytte, så er der andre, der får det — og blev der ikke lavet andet her i verden end det, man selv høster udbytte af, så blir der lavet for lidt.«

Det var en slægtsarv med en trang til at indvinde nyt land. Men nu er der efter ham en god gård i Oxbøl, to ejendomme i Ølgod og to i Bramminge.«

Der kom også sorger over hans liv. I 1901 mistede han og fru Johanne en knap voksen søn — Åge Johannes — og et endnu hårdere slag fik han, da hans hustru døde i 1912. Hans foretagsomhed og livsmod blev dog ikke stækket. Ved et 14-dages møde på Niels Daels Liselund traf han lærerinde Valborg

Gregersen fra Kerteminde, og de blev forlovede. Folk har fortalt mig om, at den næsten 70 årige mand tog sit fuldskæg av for at virke ungdommelig, gik rundt og præsenterede frk. Gregersen som »Min forlovede« og opførte sig — syntes man — lidt for ungdommeligt. Men på et billede af Niels Hansen og hans første hustru ses han uden skæg. Så den historie var nok sladder. De blev gift 1. oktbr 1914, og det var åbenbart en livsfornyelse for ham og en glæde, at hun vistnok i hele familien blev godt modtaget. Fru Valborg blev ham en udmærket hustru, og hun var ham en dygtig medhjælp i Bramminge, og i de sidste år en omsorgsfuld veninde.

Det var smukt at se den gamle færdes mellem børn og børnebørn, elsket og æret, selv åndslivlig, ivrig, ja, snarest hidsig i debatten både om politik og andre spørgsmål. Han holdt ikke av at blive kaldt »gamle Hansen«, men kunde nok tale spøgefuldt om sig selv som et sejgt stykke hammelreb. Han døde stille i 1926.

Offentligt er der kun skrevet lidt om Niels Hansen, og den omtale, han får i en del av litteraturen om pastor Schou, kan han ikke stå sig ved. Derfor er fremstillingen her forholdsvis udførlig.¹⁾

PASTOR SCHOU.

Den anden hovedperson er pastor Schou.

Jens Nikolaj Schou var født 1861. Hans far var læge i Skive og skildres som så mange gamle læger som den barske, buldrende mand med det varme hjærte bag det avvisende ydre og med en omsorg indtil selvopofrelse for sine patienter. Men han var en højst original person, og hjemmet, hvor der var en stor børneflokk, har været mærkeligt, så J. N. S. senere kunde sige, at han aldrig havde mødt kær-

lighed i sit hjem. Det skal nok passe, når prof. P. G. Lindhardt siger, at han var »belastet — sikkert både fra arv og milieu — med et splittet sind og en uregerlig tunge.«

Som student i København skal han ha' gjort en del lykke ved sit rappe og hvasse vid. Han var

Pastor J. N. Schou.

sognepræst i Ål fra 1891-1917 og siden i Torsager-Bregnet på Djursland fra 1917-27.

At der nu skulde fart og orden i sagerne, mærkedes strax. Niels Hansen, der var kirkesanger, har fortalt mig om den første gudstjeneste i Ål kirke efter indsættelsen. Schou og Hansen kom, og klokken blev 10. »Så begynder vi. Vil De læse i kordøren.« (Der var dengang ikke noget orgel). »Jamen, her er jo ingen mennesker.« »Ingen mennesker! Her er De og jeg.« Hansen bad indgangsbon og begyndte på første salme, og under den kiggede et par forbavsede folk ind ad døren og listede på plads. Gudstjenesten fortsatte, og efterhånden kom

der jo flere, de sidste, da præsten var i gang med prækenen. Men folk lærte at være præcise — i hvert fald ved gudstjenesten.

Dette var jo såre godt. Men Schou kom snart i strid med sin menighed. Hans venner vilde gerne fremstille det, som det var korsets forargelse, der virkede. Derom er det ikke let at udtale sig, men sikkert er det, at det i hvert fald også var adskilligt andet.

Måske havde der ikke været megen kraft i for-gængeren, pastor Blochs, forkyndelse. Jeg ved det ikke, men forskellig omtale av ham kan nok give det indtryk. Jørgen Banke skriver i sine »Oplevelser«: »Schou havde et temperament, der var langt stærkere end hans begavelse; han vilde gerne minde om Mester Ole Vind, men han kunde ikke styre sit kolteriske sind, og så satte han altid sin kraft til på de forkerte steder. Han var kommet til et sogn, hvor man tidligere i kirken havde forkyndt fredens og kærlighedens evangelium, der tilsagde menneskene et saligt liv efter døden og skildrede Himmeriges evige glæde.«

Han kalder sammesteds Bloch »en gammel fredelig romantiker, der blev afløst af denne mærkelige pastor Schou.«

Alene Schous form stødte. Når han fx. i en præken kunde sige omtrent således: »Jeg har ingen børn. Det er ikke min skyld. Jeg har gjort, hvad jeg kunde. Jeg har endog rejst en storkerede i min have,« så vilde man måske i vore dage kunne tåle denne vovede form uden større forargelse, men det kunde vestjyderne i 90'erne ikke.

Han snakkede vestjysk til sine sognebørn. Det har jeg gjort masser av gange — vel at mærke i spøg — og det har man aldrig taget mig ilde op,

men smilet av min ubehjælpssomhed. Men når Schou gjorde det, sagde man, at han vrængede efter dem, og blev fornærmet.

Schou fandt de moralske forhold i sognet ringe. Jeg vil tro, de tålte sammenligning med andre sogne. Det er sikkert, at der var nogle, der havde et stort spiritusforbrug, der blev gjort noget søndagsarbejde og spillet meget kårt — og deres poker var ikke altid uskyldig. Det var dog særlig de sexuelle forhold han vendte sig imod. Der blev ikke født ret mange børn udenfor ægteskab, og skete det, blev parterne i regelen gift strax efter. Det var så at sige sket av en fejltagelse og ikke følge av løse forhold. Derimod er det et faktum, at det første barn i ægteskaberne overmåde hyppigt blev født »for tidligt«. Sognet lå avsides og var gammeldags. Folk havde gennem århundreder regnet trolovelsen for mere ægteskabsstiftende end den senere ægtevielse. Den søgte man først, »når der var grund til det«, d.v.s. når pigen skulde ha et barn. Ofte skulde en mand gå på avtægt, når en søn eller datter skulde giftes, og det måtte gerne trækkes lidt ud.

At dette var en samfundsmæssig og kirkelig uorden, kan ikke nægtes, men det var ingenlunde løsagtighed, og at betegne disse forhold som svineri og dyriskhed var en stor misforståelse. Hjemmene var solide og troskaben stor. Skilsmisser var ukendt. At der naturligvis også kunde være tilfælde av sædelig forvildelse, behøver næppe at siges.

Schou førte også sine angreb på folks svagheder fra prækestolen. Han nævnede forsigtigvis aldrig navne, men gjorde adressen så tydelig, at enhver kunde forstå, hvem der var tale om. Derav det staddige spørgsmål: »Hvem prækede han om i dag?«

Mange syntes, de blev snydt for evangeliet. De hørte mere om djævelen end om Vor Herre.

Der var naturligvis andet og mere i Schous præken. Før det første var han en kundskabsrig mand med en stor og ejendommelig veltalenhed. Dertil var han en nidkær og flittig præst, der samlede en ikke lille menighed om sig. Skarpt skåret, kantet og hensynsløs, som han var, førte dette til, at en hel del mennesker forgudede ham og endnu flere avskyede ham. Professor Lindhardt træffer nok det rette, når han skriver: »Han har åbenbart været personlighedsspaltet i den grad, at han slet ikke var det samme menneske overfor venner som fjender, overfor de troende og uangribelige som overfor vantro og »toldere og syndere«. Det er da også sådan, at når venner og modstandere skriver om ham, skulde man forsværge, det var det samme menneske, de skildrede.

Sammenstødene var mange. Om det første av dem, der har sat spor i provstearkivet, kender jeg kun en meddelelse av 28. febr. 1894 fra biskop Gøtzsche til provst Obelitz i Varde om, at Schou »har klaget over kirkesanger Mortensen« (d. e. Niels Hansen), men har taget klagen tilbage, og »der er indtrådt tilfredsstillende forhold mellem ham og kirkesangeren.«

Naturligvis kunde disse to store modsætninger slet ikke sammen. Det var Hansen en lidelse at skulle være i kirke hos Schou, og denne så i al daggens færd kun ondskab og ugudelighed. Da Hansen i 1901 mistede en ung søn, skrev Schou i en av de anmærkninger, han tillod sig at indføre i sin kirkebog: »En venlig, flink Dreng fra et grundtvigsk Hjem. Moderen Grundtvigianer.« En udsøgt hån mod sognets grundtvigske fører!

I sammenhæng med dette fortjener Niels Hansen at følgende stilles op som modstykke. J. Banke fortæller i »Oplevelser«, at ved et av de møder, som biskop Koch holdt i Ål i anledning av klager over Schou, udbrød bispen efter at ha hørt på de mange klagemål: »Er her da ingen, der har noget godt at sige om deres sognepræst?« Da tog Hansen ordet og sagde, at skønt han var Schous fjende, var han viss på, at hvis han var i nød og bad Schou om 500 kr., så vilde han få dem. — Folk havde ved den lejlighed håbet at blive Schou kvit og bebrejdede Hansen, at han havde spoleret tegningen for dem. Men Hansens ord vidner om et retsindigt og ædelt tænkesæt.

Mere almindelige var klagerne over Schou. Biskoppen meddeler således d. 10.6.1897 provsten, at ministeriet har sendt ham en klage over Schou fra en kreds av menigheden og en adresse fra andre i menigheden, der er tilfredse med præsten. Da klagen er så alvorlig, at ministeriet kan tænke sig en provsteret, udbedes pastor Schous erklæring om den og provst Obelitz's betænkning. Provsten mener, at klagen er en hævnakt og løst begrundet. »Ulykken er«, skriver han, »at før Schou var der i Ål en hæderlig og agtværdig præst, hvis Udvikling lå 40 år tilbage i Tiden. Så kom Schou, en af de mest moderne Opvækkelsesprædikanter. Han vækker berettiget Forargelse, er taktløs og kantet, men nidkær og offervillig«. Obelitz ser nødvendig en provsteret. Den eneste virkelige hjælp vil være Schous snarlige forflyttelse. »På Liv og Lære er intet at udsætte.«

Denne gang fik den praktiske provst sagen jævnet ved personlig forhandling.

Fra 1894 begyndte en del Ål-folk at løse sogne-

bånd. Nogle søgte til pastor Riemann i Nr. Nebel — deriblandt plantør, senere klitinspektør, Villh. Pinholt i Vejrs. (Vejrs-Mosevrå var en tid lagt under Ål sogn, skønt det normalt hører til Ho-Oxby). Schou kalder ham for øvrigt i sin liber daticus »Op-synsmand Pinholt«. Da Riemann blev forflyttet 1895, gik en del av hans sognebåndsløsere til Jørgensen i Ho, enkelte til Moos i Nr. Nebel. Andre søgte til E. K. Thyssen i Ølgod.

Schou så på disse udmeldelser av sin menighed som personlige fornærmelser. Det var både grov uorden og personlig ydmygelse, og han mente, at netop dette var tilsigtet foruden ønsket om at skade sognepræsten økonomisk. Han svælgede i dette, så han fx. kunde bekendtgøre fra prædikestolen: »Så skal jeg meddele« — hvad ellers ingen havde bedt ham om — »at nu kan degnens Ole ikke mere bruge mig som præst.«

De mange sammenstød skal ikke fremdrages. Her skal kun nævnes et stort forligsmøde, som provst Thyssen fortæller om. Biskop Koch fik det avholdt i missionshuset og krævede, at Schou skulde gøre menigheden en undskyldning. Schou erklærede, at han vilde ta sin afsked, men blev tavs, da biskoppen tilbød at modtage den med det samme.

Endelig skal anføres en skrivelse til provsten, men uden overskrift: »Jeg turde måske herved forespørge hos Provsten, om den såkaldte Høstprædiken er obligatorisk, eller der måske mangler Lovhjemmel i så Henseende. Det har actual Interesse for mig at være klar derover i den nærmeste Fremtid, da jeg på Grund af den her i Sognet rådende dybe Ringeagt for Guds Bud om Helligdagen, nødigt oftere vil minde om en Afgrøde, man for en Del har

bjerget som et Rov. Kun om jeg er »pligtig« at gjøre det, gjør jeg det.

Al Prgd. d. 6te September 1901.

Ærbødigst Schou.«

Provst Helms svarede sagtmodig, at der næppe var noget lovbud, men hvis det var skik i sognet, syntes han, man burde følge skikken. Resultatet kender jeg ikke.*)

Det her fortalte er vist tilstrækkeligt til at forstå den flg. udvikling.²)

VALGMENIGHEDEN OG PASTOR ANDERSEN.

I sin kronik om pastor Schou kalder professor Lindhardt ham en type på de præster, der har ansvaret for landets avkristning. Sådan var virkningen ikke i Al. Han stimulerede modstanderne til at tage klart standpunkt, og følgen blev en frodigere livsudfoldelse end tidligere. Kampen modnede. Al sogn fik en række udprægede personligheder, skarpt skårne, vågne og selvstændige folk — nogle, der fylkede sig om Schou, andre, der i Niels Hansen så deres leder og fører.

Da valgmenigheden i 1959 blev opløst, skrev jeg lidt om den i »Friskolens Tidende« (1959. nr. 15). I bladets følgende nr. hævdede valgmenighedspræst Peder Bukh, at jeg lagde for stor vægt på person-

*) Lindhardt skriver: »Schou indførte alle oplysninger, som på en eller anden måde stred mod vanlig borgerlig moral med rødt blæk: Uægte fødsler, fraskiltes vielse, selvmord etc. Samme blæk anvendtes, når hans mindre radikale naboer blev tilkaldt for at foretage noget i kirken eller folk søgte til dem.«

Dette kan alene gælde kirkebøgerne i Torsager-Bregnet, for i Al-tiden var det ikke sådan. Det røde blæk møder man vel også dær, men kun nogle ganske få gange — optælling vil vist vise et encifret tal — i løbet av 26 år. Han indførte også i Al sine skandaløse anmærkninger, men de er ført med alm. sort blæk.

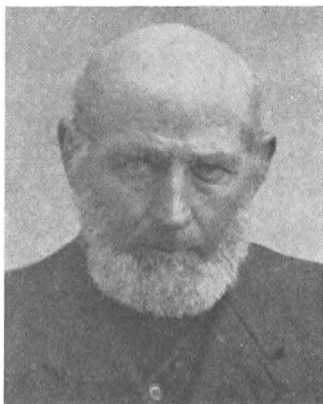
spørgsmålet. Årsagen til menighedsdannelsen skulde søges i trangen til samling om forkyndelse og nadverbord; det er nok rigtigt, at dette ikke var kommet stærkt nok frem i min artikkel. Alligevel må jeg fastholde, at Schou var menighedens baggrund. Pastor Andersen siger i sin bog side 125 (se henvisninger), at der var »en Del grundtvigske Folk, men Størsteparten hørte ikke hjemme i nogen kirkelig Lejr«. Jørgen Banke, der så det om man så må sige — mere ovenfra, mente, at man ikke behøvede mere end een hånds fingre for at tælle de grundtvigianere, der var i Ål. Det må fastholdes, at uden Schou var der aldrig blevet tale om valgmenighed, men det er sandt, at en hel del av dem, der ikke kunde holde ham ud, længtes efter at kunne samles til opbyggelse i kirken. Derfor havde valgmenigheden god åndelig ret.

Hvornår tanken om at danne valgmenighed fremkom, er ikke godt at sige. Den måtte ligge nær for Hansen og kunde heller ikke være sognebåndsløserne fjærn. Har Hansen tidligere haft sådanne tanker, har han holdt dem for sig selv, da der ikke syntes at være økonomisk mulighed for deres virkeliggørelse. Men kirkelovene av 1903, der gav valgmenighederne adgang til sognekirkerne, ændrede stillingen.

Hansen tog ret strax fat på at tale med folk, og allerede sidst i 1904 og først i 1905 blev der holdt et par forberedendemøder. Et foreløbigt udvalg skulde se at få samling på dem, der vilde være med, og få føling med en præst. Udvalget — d.v.s. Hansen — skrev da til Morten Larsen og bad om hans hjælp. Han anbefalede sin medhjælper, A. C. Andersen.

Den 9. april 1915 blev så det grundlæggende møde holdt og beslutning taget om at oprette en

valgmenighed med A. C. Andersen som præst. Allerede fra 1. maj skulde han holde gudstjenester og møder, indtil anerkendelsen, ordinationen og indsættelsen var i orden.*) Der blev lejet bolig til præsten. Forhandlingsprotokollen er ført av Han-

Gårdejer Niels Jensen, Sønderbøl.

sen, men åbenbart ikke strax efter hvert møde, så der er lidt kludder i det, men det var vist sådan, at præsten først boede i Kjeld Henriksens hus i den nuværende Kirkegade. Huset kaldtes »kasernen« og præstens lejlighed ovenpå var trang og meget lavloftet, men et halvt år efter flyttede han til Silles Sillesens hus i det, der nu hedder Søndergade. Det første sted var huslejen 125 kr. for et halvt år. Sillesen fik 300 kr. årligt.

Protokollen nævner flere bestyrelsesmøder, men først referatet av mødet d. 28. august er underskrevet av styrelsen. Den så således ud:

*) Den 27. juni 1905 meddeler ministeriet tilladelse til oprettelse av valgmenigheden med A. C. A. som præst (Bispearkivet i Ribe).

Niels Hansen Mortensen, Oxbøl, formand. Niels Jensen, Søndermarken, kasserer (han var far til bl. a. fru Maren Sillesen og først. Jens Th. Arnfred), Hans Jensen Hansen, Ø. Vrøgum, Niels Chr. Christensen (kaldt Niels Smed), Ø. Vrøgum, Niels Kr. Pedersen, Borre, Hans Nielsen (Andersen), Markskel, og Jens Lauridsen Jensen av Grærup. De var alle gård- eller husmænd.

Medlemstallet var strax betydeligt: 140 husstande, ialt 549 personer. Da folketallet i Ål dengang var 11-1200 mennesker, vil det sige, at næsten halvdelen av sognets indbyggere strax indtrådte i valgmenigheden. Der var ingen udensogns.

Schou var vred. En av hans første reaktioner var en skrivelse til myndighederne:

»I Anledning af Dannelsen af en Valgmenighed i Ål Sogn er jeg bemyndiget til på Menighedsrådets Vegne i Børsmose Distrikt at forespørge Ministeriet, om det er muligt, at de 3 Medlemmer af Ål Distrikts Menighedsråd, der nu er i Valgmenigheden, ja endog danner [skal være: sidder i] dens Bestyrelse (og det vil vel sige dens Menighedsråd) at de kunne sidde fremdeles i det gamle Menighedsråd, om det er muligt, at den gamle Menighed skal styres af Valgmenigheden. Man ville ikke tro, det var muligt. Jeg svarede, at jeg ikke i Loven fandt det udtalt, at de så måtte vige deres Plads, at jeg af den Grund antog, det var Meningen, at de kunde blive siddende. Imidlertid fandt og finder også jeg det næsten utroligt, så jeg tillader mig at spørge.

Jeg er ikke klog nok til at lægge Skjul på, at jeg udtalte, at det forekom mig at være Udtryk for de Former for Frihed, som just truer i ret ufrie Stater; og jeg kaldte det tyrkiske Retstilstande.

Dersom det nu virkelig er således, at Valgmenig-

heds-Råd skal styre Sognemenigheden (for det store Distrikts Vedkommende), da spørger jeg, om det så ikke er muligt, at det Råd helt kan suspenderes indtil videre, thi så kan man dog ikke blive kuert og hånet.

Det, som man kan vente blandt dannede Mennesker, at sådanne frivilligt og af egen Drift skulde trække sig tilbage til Fordel for dem, der bedre repræsenterer Sognemenigheden, tør man vist ikke håbe på her.

Ål Præstegård den 16. Maj 1905.

Ærbødigst Schou.«

Det er forståeligt at dette forhold irriterede ham. Det har forøvrigt vistnok aldrig i praxis voldt vanskeligheder.

Fra samme tidsrum synes også følgende lille arrige skrivelse at stamme:

»Provst og Biskop og — om min Skrivelse når til Ministeriet, da også dette — har jeg givet Oplysning om, hvad Slags Folk der for en overordentlig væsentlig Del udgjør Valgmenigheden — sandelig et kjedeligt Grundlag hvad Motiverne ere, hvilket uhyre Pres der er udøvet, hvorledes materielle Hensyn har været ledende for Flokken — den betegnes også i Sognet som »skammelig«.

Schou.«

Dette er vel nærmest en følgeskrivelse med forrige brev, privat til provsten.

Noget av det første, der blev ordnet, var et regulativ for præsterne om gudstjenestetider og kirkelige handlinger. Efter dette tilfaldt højmessene kl. 10 valgmenigheden hver første søndag i måneden. De andre søndage havde den ret til gudstjeneste om eftermiddagen. Hvis 1. påske- eller pinsedag

faldt på en første søndag i en måned, tilfaldt højmesse og sognemenigheden.

Tilfældet indtraf netop første år, da 1. påskedag faldt på første søndag i april. Pastor Andersen lod så kundgøre — gennem Niels Hansen — at så havde valgmenigheden højmesse den flg. søndag. Da var Schou nemlig bortrejst. Schou klagede. Andersen blev spurgt og svarede — brevet kan ses i bispearkivet i Ribe — at da Schou havde meddelt i kirken, at han var bortrejst næste søndag, anså Andersen det for naturligt osv. Biskoppen meddelte Andersen en irettesættelse. Han havde egenmægtig sat sig ud over regulativet. Til provsten tilføjede han: Men så må vi ha det regulativ lavet om!

På samme ark papir som de to foregående skrivelser findes også følgende — skrevet med Schous karakteristiske håndskrift:*)

»Højærværdige provst Helms!

Det er mig personlig ligegyldigt, om Ministeriet forespørges eller ej. Jeg er glad, at jeg kun har talt Sandhed. Det bør dog — synes jeg — komme til Biskoppens Kundskab. Iøvrigt tvivler jeg ikke om, at dette er ham behageligt. Det er hans Udsæd, der nu bærer Frugt. Han har strax, han blev Biskop, grebet hver en Lejlighed til at desavouere mig og smigre Flokken. Nu handler de. Engang vil han jo også komme til at stå til Ansvar for sin »Hyrde«-Gerning.

Ærbødigst Schou.«

Antagelig må skrivelsen være samtidig med de foregående, selv om vi ikke kan føre den hen til be-

*) Da disse tre skrivelser er indført på samme ark papir, kan de ikke være de originale, indsendte skrivelser. Men de er alle skrevet med Schous hånd. De må være enten udkast eller avskrift. Hvorledes arket er havnet i provstearkivet, kan ikke oplyses.

stemte forhold. Der falder for resten ved denne omtale av biskop Koch et mærkeligt lys over den idylliske skildring av biskoppens vennebesøg hos Schou, der omtales i Varmings bog om denne (Side 43 i et afsnit av frk. Westring).

Regulativet skulde altså laves om. Formodentlig har biskop Koch foreslået forhandling derom i forsamlingshuset eller i missionshuset. Herom handler da en skrivelse i provstearkivet tilsyneladende i kladde:

»Om det er med Lov-Hjemmel, at Biskoppen vil have Forhandlingen mellem de to Råd i Anledning af Fastsættelsen af et Regulativ ledet ved [i marginen er tilføjet: ved nogen udenfor Rådet, in casu sig selv eller Provsten på hans Vegne] Provsten, ved jeg ikke. I bekræftende Fald tager jeg det til Efterretning, i modsat Fald vil der deri kunne ses et Udtryk for Umyndiggjørelse, og jeg for mit Vedkommende vil altså ikke kunne give Møde.

Menighedsrådenes Mødested er Præstegården. De uvillige Medlemmer af Rådet i Al Kirkedistrikt (særlig 1 af dem) har stadig slået på, at Møderne skulde henlægges til Forsamlingshuset. Af Hensyn til, at man opfører sig ret ukirkeligt her, har jeg ikke villet gå ind på den Forandring, gående ud fra, at man da i endnu højere Grad vil blotte sit ukristelige Hjærtelag.

Med hvad Ret Provsten ønsker Mødets Afholdelse andet Sted, ved jeg ikke. Det måtte da blive i Forsamlingshuset; og det var jo nok muligt, at det derefter blev endnu vanskeligere for mig at tøjle Valgmenighedens Bestyrelse i dens Egenskab af Sognemenighedsråd. Der giver jeg i hvert Fald ikke Møde før Menighedsrådet ved Stemme flerhed sætter sin Villie igjennem.

Menighedshuset har jeg en Gang overladt Biskoppen (samt Provsten) til Forhandling med de gjenstridige Ledere her i Sognet. Resultatet var til min Ydmygelse, en Udlevering af mig. Dertil udleverer jeg ikke mere Menighedshuset. Et Regulativ for Gudstjenesterne har jeg personlig ingen Brug for og vil slet ingen Brug gjøre deraf.

Mødet skal jeg bekjendtgjøre til den 9. Kl. 3.

Ål 3/6 05

Ærbødigst Schou.

Velærværdige Provst Helms.«

Det færdige forslag er så vel sendt Schou til erklæring. Den lød således:

»Min mening om den Sagn er:

1) Forslaget er upraktisk.

2) Min Mening er betydningsløs.

Ål Præstegård den 25. August 1906.

Schou.«

Pastor A. C. Andersen var en velbegavet og meget interesseret mand. Hans forfatterskab, der omfattede meget forskellige ting, fremkom først senere. Hans holdning overfor Schou var meget skarp, hvad der muligvis var nødvendigt, men han var ikke den mand, der passede på at overholde formerne. På den anden side var Schou provokerende, når han fx. betegnede valgmenigheden som kloaken og fra prækestolen — kaldte dens præst for »lejesvenden«. Nå Schou fik jo da selv løn for sit arbejde og sikkert mere end de ca. 2000 kr., der var Andersens årsløn foruden offer og accidenser, der var anslået til 600 kr.

Disse præstekævlrier berørte sjældent menighedens liv. Stort set holdt uroen i sognet op, da valgmenigheden blev stiftet, selv om der endnu kunde

være stærke sammenstød. Det forligsmøde, hvor Schou truede med at gå av, og hvor Niels Hansen fremsatte sit smukke vidnesbyrd om sognepræstens storsind, fandt således sted i 1909, fire år efter valgmenigheden stiftelse. Som præst for den gjorde An-

Pastor, senere provst A. C. Andersen.

dersen sikkert god fyldest og mindedes mange, mange år efter med taknemlighed. Han var vistnok flittig til at besøge folk, og han gjorde et arbejde i ungdomsforeningen og holdt regelmæssige menighedsmøder.

Bestyrelsen var i hans dage ret uændret, kun udvidede man den i 1906 med farver H. O. Lunding som repræsentant for Oxbøl by og året efter med gmd. Hans Terkel Hansen fra Vester Vrøgum.

Men først på året 1911 fik Andersen embede som sognepræst på Bornholm.*) Hans sidste embede var som provst i Brande.

*) Udnævnt 13.3.1911 til sognepræst for Sct. Ibs og Svanke. (Bispearkivet).

PASTOR GJØRUPS TID.

Da A. C. Andersen rejste, fik valgmenigheden ministeriets tilladelse til at lade sognepræst Witt-Hansen i Ådum (senere i Malt) passe embedet med bistand av den nærmere boende pastor Fonager i Janderup (senere Snøde på Langeland).

Der skulde nu tages et nyt tag for om muligt at fortsætte med valgmenigheden, og det ønskede den gamle styrelse ikke at påtage sig, men nedlagde mandaterne ved et menighedsmøde den 12. oktbr. 1911. Den nyvalgte styrelse bestod av gårdmændene Anton Lauridsen fra Skjødstrup og Jens Th. Jensen, smst., Søren Jørgensen, Broeng, Niels Termansen (siden kroerjer), Oxbøl, Poul Tobiassen, Billumvad, Frans Thøgersen og Chr. Pedersen, Vrøgum, og fra Oxbøl plantør Drewsen. Fra Vestersognet blev Chr. Harborg valgt. Formand blev Jens Therkelsen Jensen — fætter til og navnebroder til J. Th. Arnfred inden dennes navneændrig.

Den nye styrelse tog strax fat. Nytegning av medlemmer gik godt nok, man kom i forbindelse med en teolog fra København (Claus Hansen), men det førte ikke til noget. Midlertidigt søgte man hjælp hos præsterne Vilh. Hansen, Balle, Andersen, Ølgod, og Fonager, Janderup, der tillige med kapellan Hansen i Vejrs skulde betjene valgmenigheden. Desuden forberedte man bygning av præstebolig.

I begyndelsen av 1912 kom man i forbindelse med pastor Gjørup.

Knud Gjørup var født 1879 som søn av en oberst i Viborg. Da hans far blev kasernekommandant på Kronborg, blev han student fra Helsingør skole, var en tid huslærer i Sverige, blev teologisk kandidat 1904 og samme år dansk præst i USA og kom 1911 som tjenstledig hjem til Danmark. Han var

gift og havde familie, så det betød noget for ham at få en stilling ret hurtigt. Antagelig har han forespurgt i Askov, der havde nær forbindelse med den dansk-am. kirke. I hvert fald henvendte han sig til Ål valgmenighed med hilsen fra Jacob Appel, og meget naturligt opfattede man det i Ål som, at han var sendt dem af Appel, og man antog ham strax.*) Gjørup selv følte det som en Guds førelse, at han som lige ankommet fra Amerika straks fik underretning om denne menighed, som søgte præst.

Med alt det gode, der kan siges om Gjørup, kan det dog ikke skjules, at han som valgmenighedspræst i Ål var en stor misforståelse. Pastor Paul Nedergaard siger («Dansk Præste- og Sognehistorie» II side 92), at han havde megen forståelse for grundtvigske tanker. Det er næppe rigtigt, jeg har da aldrig kunnet mærke det.

Han var en begavet mand. Hans digteriske arbejder viser både poetisk sans og formende evne, og hans store tobinds bog om Jesu liv vidner om betydelig viden. Det må undre, at han ikke på noget område slog igennem som forfatter. Personlig var han djærv, frisk og veltalende. Han skal i Amerika ha udført et stort arbejde, ikke mindst blandt ungdommen, og senere i Køge gik der ry av hans sociale arbejde. Men grundtvigsk! Nej. Han holdt av at fremdrage dunkle salmelinier av Grundtvig og håne dem som meningsløs bragesnak. Hans kirkelige syn var vistnok ikke avklaret. Siden blev han formand for K. C. og skal ha været udmærket på denne post.

Som prædikant tiltalte han mange i Ål, og der var dem, der mindedes hans sygebesøg med dyb

*) Anerkendt 12.6.1912. (Bispearkivet).

tak. Politisk var han konservativ og navnlig ivrig forsvarsven. Forholdet til Schou blev godt, ja vel nærmest intimt, og han blev stærkt påvirket av sognepræstens syn på valgmenigheden.

Gjørups præstelige gerning var man almindelig tilfreds med, kun nogle radikale elementer mente at spore forsvarsånd i hans prækener — det gjorde i hvert fald Niels Hansen. Gjørup holdt endog lejlighedsvis forsvarsmøde sammen med Schou. Jeg har det indtryk, at modsætningen til Gjørup gjorde Hansen til mere fanatisk antimilitarist, end han havde været før. Der var i valgmenigheden en del avholdsfolk. Da der lejlighedsvis var sogneavstemning om spiritusbevilling til kroen, hvor den særdeles ædruelige Niels Termansen var vært, agiterede Gjørup kraftigt for bevillingen og lagde sig dermed ud med mange. Mest ondt blod satte det naturligvis, at han mand og mand imellem anfægtede valgmenighedens berettigelse.

Disse modsætninger kom dog ikke offentlig frem, og valgmenighedens liv hengled tilsyneladende roligt. Gjørup var flitig med møder både i forsamlingshuset og i Vestersogn og med husbesøg. Han følte sig vel tilpas i sin bolig — i den nuværende Kirkegade — en ret rummelig villa, der var tegnet av baneformand Sørensen, der også havde tegnet Nebelbanens stationsbygninger. Den lå dejlig gemt bag tætte zitkagraner. Gjørup kaldte den — lidt voldsomt — »Vestjyllands palads«.

Forholdet til valgmenighedens menige medlemmer var gennemgående godt, men modsætningen til en stor del av de ledende var meget stærk. Lejlighedsvis skrev Gjørup til provsten og udmeldte en gårdejer i Søndersogn av valgmenigheden. Thyssen kendte manden og vidste, at han var av de mere

indflydelsesrige. Derfor anede han større skandale, rejste til Oxbøl og fik mæglet i striden.

Til Niels Hansen var forholdet særlig spændt. Året efter at Gjørup var rejst fra Ål, udkom hans skuespil »Jeremias« (Lohses forlag 1916), der altså formodentlig er skrevet i Ål eller strax efter bortrejseren. Den, der er kendt med forholdene og Gjørups syn på dem, kan vanskeligt undgå den tanke, at forfatteren med skildringen av Semaja, profet-skolens forstander, den slappe, kvalmende falske profet med sit lyssyn og sin antimilitarisme, har tænkt på Niels Hansen. Figuren er en ubehagelig karikatur.

Først på året 1915*) blev Gjørup sognepræst i Lundforlund-Gerlev ved Slagelse, og det vakte naturligvis opsigt, at menighedens formand, Jens Th. Jensen omtrent samtidig — påvirket av Gjørup — vendte tilbage til sognemenigheden.

Først i Gjørups dage (1913) fik valgmenigheden sine love efter forslag av J. Th. Jensen og udarbejdet av Gjørup. De er underskrevet av hele styrelsen, bl. a. av Niels Hansen, som altså er indtrådt igen. Ved Jensens fratræden blev dog Niels Smed formand. Hansen vilde vel ikke være det, da han stod foran bortrejse fra sognet.

PASTOR ELLERS TID.

Det var dog Hansen, der optrådte som leder. Han fik forbindelse med to teologiske kandidater: Garnæs Hansen og Edv. Eller. Da det imidlertid så ud til, at førstnævnte var ved at få embede, blev forhandlingerne kun ført med mig (Eller).

Jeg var på denne tid lærer på Fiskerhøjskolen på Snoghøj, tidligere i Kerteminde. I denne by var

*) Kaldet d. 12. april 1915 (Bispearkivet).

jeg blevet kendt med en av kommuneskolens lærerinder, frk. Valborg Gregersen, der siden blev gift med Niels Hansen. Fru Hansen havde i bladenes meddelelser om indstilling til præsteembeder set, at jeg søgte embede, og jeg fik da brev fra hende med opfordring til at søge forbindelse med Ål valgmenighed. Angående det økonomiske skrev hun kun, at man måtte være meget fordringsfuld for ikke at være tilfreds med lønnen.

Det var mig en tiltalende tanke at blive præst for en fri kreds. Min kone og jeg var der ovre. Jeg talte ved et menighedsmøde, vistnok den 1. august, og blev valgt til præst for menigheden, så snart jeg kunde få ordinationen i orden.*) Den fandt sted den 15. september hos biskop Ostenfeld i København, men da havde vi allerede i nogen tid boet i præsteboligen i Oxbøl.

Jeg fandt, det var et dejligt samarbejde, der her begyndte mellem os og menigheden. Min kone var vor organist. Det hødede lidt på indtægterne, der viste sig at være 1800 kr. foruden offer og acciden-ser, der var anslået — men uden garanti — til 600 kr. årligt. Dertil fri bolig og kørsel til gudstjenesterne i Børsmose. Interregnet mellem de to præster havde nok bragt nogen nedgang i medlemstallet, og derav fulgte nedgang i lønnen.

Provst Thyssen indsatte mig ved en gudstjeneste i Ål kirke — i Børsmose blev jeg aldrig officelt indsat. Efter indsættelsen var vi tyve-tredive mennesker til kaffe i præsteboligen. Thyssen, der havde været rar og hyggelig, skulde snart av sted, og da han var borte, holdt Niels Hansen en tale, hvormed han bød mig velkommen. Men den chokerede mig unægtelig ved sin voldsomme antimilitaristiske

*) Anerkendt 11.9.1915. (Bispearkivet).

tone. Man måtte få det indtryk, at Gjørup mest havde præket om kanoner, og det passede nu aldeles givet ikke. Jeg takkede ret kort og var lidt forstemt. Måske var jeg ikke ked av, at Hansen snart skulde flytte og ikke til stadighed være lige op ad os. Jeg vil dog notere, at mit forhold til ham gennem årene altid var upåklagelig venligt.

Schou modtog mig ikke just venligt, men da Gjørup om vinteren var på besøg i sognet og boede hos læge Julius Møller i Oxbøl, indbød Schou en aften Gjørup og Møllers og dyrlæge Højs, der ligesom Møllers ikke var medlemmer av om end bidragydere til valgmenigheden, og tillige var Jens Th. Jensen og nogle andre forholdsvis neutrale folk til kaffe i præstegården.

Ved denne aftenkaffe rasede Gjørup vildt mod højskolens folk. »De skulde trækkes ud på fælleden og skydes ned bagfra.« Det var åbenbart de radikale elementer indenfor standen, han tog sigte på, men da han generaliserede, forstod jeg nok, at det skulde være et angreb på mig, der lige kom fra højskolens tjeneste. Jeg vilde ikke skændes med ham — i hvert fald ikke i den forsamling — og var ret tavs. Andre sagde ham dog imod. Schou var ikke henne ved den gruppe, hvor dette skete, og han kom et par dage efter ind til mig og gjorde undskyldning, fordi jeg — som han sagde — var blevet overfaldet, mens jeg var gæst i præstegården.

Besøget i præstegården fik et lille efterspil. En av valgmenighedens kvinder — man kan vist sige dens »første dame« — tog mig fortroligt til side og advarede mig mod at komme i præstegården. »Det vil folk i valgmenigheden ikke synes om!« Jeg avviste hende hårdt med en bemærkning om, at jeg nok selv skulde bestemme, hvem jeg vilde komme sam-

men med. Det var jo venligt ment fra hendes side, og det var den eneste gang, jeg oplevede noget i retning av at ville binde mig.

Hvad Schou angår, trak det et par gange op til konflikt. Jeg søgte da altid personlig kontakt med ham, og så gled det. Nogen selskabelig forbindelse var der ikke tale om os imellem, men jeg har flere gange haft venlige samtaler med ham. Han havde både viden og vid. Til bedømmelse av Schou kan man også nævne hans interesse for J. Th. Arnfred. Skønt dennes far, Niels Jensen, hørte til Schous skarpeste modstandere, tog Schou sig varmt av den begavede drengs undervisning. Den historie, provst Varming fortæller (Varmings bog side 68) om Arnfred og han søstre, der forlangte at blive konfirmeret av Schou fremfor av valgmenighedspræsten, er derimod grebet ud av luften. De blev alle konfirmeret, før valgmenigheden blev til.

Livet i valgmenigheden gik sin rolige og jævne gang. Jeg holdt månedlige møder i Vrøgum, mest på avholdshotellet, og ligeledes månedlige møder vesterude, snart i »den gamle skole«, snart i private hjem. De fleste møder blev dog holdt i Al forsamlingshus. For ungdomsforeningen blev jeg snart formand, skønt de i den stoute Jeppe Jessen fra Vester Vrøgum havde en god formand. Ungdomsarbejdet var jeg meget glad ved, for den sags skyld også ved de andre møder, men dog mest ved gudstjenesterne. Man kan vel ikke sige, at kirkegangen var god — der var de medlemmer, vi sjældent så i kirken — men der var en trofast flok, der så at sige altid var der. Og som de kunde synge! Trods flokkens lidenhed var der fest over gudstjenesterne. Det var måske småt nok, hvad jeg kunde give dem, men hvad jeg levede i, og hvad vi kom til at tale

om ved private sammentræf i hjemmene, gik igen i mine søndagstaler, og der var gode tilhørere. Det mærkedes, når vi siden traf hinanden. Men det var ikke så rart, at jeg av og til blev særlig rost, når jeg var ked av, at min præken havde været for moraliserende.

I 1918 blev K. S. reorganiseret, og der blev dannet kredse og hovedkredse rundt om i landet, også på Vardeegnen. Jeg sad i hovedkredsens styrelse og sørgede for, at det todages sommermøde, som vi vilde prøve at indføre, første gang — sommeren 1919 — blev holdt i Oxbøl. Det var et stort anlagt møde. Chr. Welding var vor prædikant og der var yderligere fire-fem talere, og Oluf Ring indøvede salmemelodier. Flere hundrede mennesker var indkvarteret, enkelte endog helt ovre fra Fyn. Mødet virkede vækkende på valgmenigheden og for øvrigt oplivende på mange andre. Det morede mig at se det venligt mindet hos sognefoged Johannes Poulsen, Årre, i hans erindringsbog (»Fra Salling til Varde-Eggen«. Eget forlag 1954, side 66 f.). Jeg fik flere gange disse sommermøder til Oxbøl. Men »Hvad er skønt i livet som det første?«

Der var et menighedsfællesskab i Ål. Vi følte os glade og veltilpas i den kreds. Havde de økonomiske forhold ikke hindret det, havde jeg nok siddet der endnu. Det var fristende at tegne skitser av en mængde av de prægtige og ejendommelige mennesker der ude, men det ville ta for megen plads op. Nogle få av de mest fremtrædende skal dog nævnes.

Først og fremmest mindes jeg Niels Smed fra Øster Vrøgum, der havde været sognebåndsløser, før der blev valgmenighed. Han var »ret en hjertekristen«. I al den tid, vi boede i Oxbøl, var han menighedens formand. Han var mild og faderlig over-

for de unge præstefolk og havde en ikke ringe bredde og myndighed i forhandlinger. Han var en af dem, med hvem man kunde føre en samtale om åndelige ting. Hans kirkelige stade var klart, han var medlem af K. S. av 1898 fra første begyndelse.

Gårdejer Niels Christensen (Smed).

Det hårde og stejle, som var hos så mange derude, mærkedes slet ikke hos ham. Med ham som formand følte man sig i gode hænder.

Principiel valgmenighedsmand var han ikke. I mange år sad han i menighedsrådet. I 1928 var der indstilling av ny præst. Av valgmenighedens to repræsentanter i menighedsrådet valgte Maren Sillesen at holde sig udenfor, men Niels Smed stemte på pastor Sv. Jacobsen, der også blev sognets præst. Niels Smed tog da konsekvensen og trådte ud av valgmenigheden, som på det tidspunkt ikke havde nogen præst boende derude. Nogle stykker fulgte med ham ud.

Fra Vrøgum var også den ildfulde og kloge N. P.

Jensen (kaldt Niels Pæjsen) og i Troldholm den stiltfærdige Søren Sørensen, der havde en stor seminaristexamen, som han aldrig havde brugt. I Borre var der den iltre Tobias Tobiasen og i Skjødstrup Anton Lauridsen, en høj, mager vikingeskik-

Gårdejer Anton Lauridsen, Skødstrup.

kelse med en stor, skarp næse og rødt skæg. Hans ord var få, men vægtige. Det var ham, der engang i en forhandling med Jacob Appel sagde om biskop Koch: »Han er lumsk.« Appel replicerede værdigt: »Sådan taler man ikke om sin biskop.« Men der var et eget blink i hans øje.

Ikke mindst må jeg nævne menighedens mange kvinder, først og fremmest Tobias Tobiasens hustru Karen, Niels Hansens datter, velbegavet, sangglad, levende optaget av livet i kirke og skole, en travl husmor med en stor børneflokk, men med hjærte og hjælp langt videre ud. Det var et dejligt hjem. Hun holdt taler ved næsten alle lejligheder, men hun havde noget at sige. Med årene fik man mere og

mere den følelse, at hun var menighedens sjæl. Også i Borre var Jensinus Sørensens hustru Marie. Hun var Morsingbo og præget av frimenigheden dær. I Oxbøl var der Maren Sillesen, gift med købmand S. Hun var datter av Niels Jensen og var et

Fru Karen Tobiasen, Borre.

sjældent fromt og kærligt menneske. Hun samlede gerne unge piger fra byen om sig og var præsten en god hjælper. Sine sidste år levede hun på Askov højskole hos sin bror og var kendt av mange som »faster Maren«. I Oxbøl virkede også dyrlæge Niels Højs hustru Sigrid, et usædvanlig dygtigt menneske, og på Hesselmed sad Jens Windfeldts Anna, varmhjærtet og frisk. Navnlige efter sin mands død sluttede hun sig nær til menigheden. I Markskjel var der den statelige Ane Andersen (»Ane Markskjel«), der i nogen grad stillede sin ellers velbegavede mand, Hans Nielsen (A), i skygge. Hun var en stor beundrer av Skovgård Petersen, der i nogle år var præst i Alslev; og lad mig til slut nævne Agnes

Lauridsen fra Skjødstrup, en køn og kvik københavnerinde med et følsomt sind og stor hjælpsomhed. Dog nej, jeg må lige nævne Anna Broeng, den glade og blide. Bar hun et av sine børn til dåb, var det som et yndigt madonnabillede at se.

Fru Maren Sillesen, Orbøl.

Hvor måtte man harmes ved tanken om, at det var disse mennesker, Schou så på ikke alene som vantro og ugudelige, men som menneskeligt udskud. Jeg traf aldrig en bedre kreds av mennesker, og trods store forskelle bandt menighedens fællesskab os stærkt sammen.

Ellers lignede forholdene meget dem, man finder i mindre sognemenigheder. Vestersognet var noget for sig selv. Det var gammeldags. Dær traf man ikke som i stationsbyerne og hos mange av bønderne østpå stuer med moderne salonmøbler. Der var gammelt bondepræg over det hele. Jeg undrede mig tit over, at de kunde leve på de fattige, sandede jorder, men de var nøjsomme slidere, og det gik.

Jeg har oplevet et stort bryllup, hvor festretten var sødsuppe med svedsker. Det kunde ikke tænkes i Østersognet. Udpræget åndeligt liv — end sige grundtvigsk påvirkning — var der ikke — måske med en sjælden undtagelse, men hos disse hyggelige folk var der megen venlighed og stor gæstfrihed og ofte en køn gammeldags fromhed.

Få år efter vor bortrejse var de alle trådt ud af valgmenigheden. Østpå var Vrøgum ikke helt smeltet sammen med den sydlige del af sognet, hvor mødelivet særlig florerede omkring forsamlingshuset. Det ændrede sig nok noget i de senere år, men først, da kredsen var blevet kendelig mindre.

En virkelig vinding for valgmenigheden var oprettelsen af friskolen.

FRISKOLEN. — KR. KOLDING.

Det begyndte i 1915, næsten strax efter vort komme til Oxbøl.

Da Niels Hansen tog sin afsked, skulde Oxbøl kommuneskole ha en ny førstelærer. Man regnede med, at sognerådet og skolekommissionens flertal tilhørte IM — hvad der vel kun vilde sige, at de tilhørte sognemenigheden og ikke vilde føle sig bundet af valgmenighedens ønsker. Den 15. oktbr. 1915 blev der foretaget indstilling. Der var 15 ansøgere, og indstillet blev — ifølge bladene — 1) Lærer Pihlsgaard, V. Isen, Ikast, 2) Lærer Mygind, Bredho, Tistrup, og 3) Lærer P. C. Påske, Bovbjerg, Holstebro. Av disse var kun nr. 2 valgmenighedens kandidat. Det følte hårdt, da skoledistriktets beboere for størstedelen ønskede en grundtvigsk mand som Hansens efterfølger. Da nr. 1 blev klar over stillingen, trak han sin ansøgning tilbage, og distriktets foræl-

dre indgav en adresse til biskoppen om, at nr. 2 måtte blive kaldet.

Det blev han imidlertid ikke. Den 8. november kan »Ribe Amtstd.« meddele, at biskoppen har kaldet lærer Påske til førstelærer fra 1. december.

Friskolelærer Kr. Kolding.

Harmen var meget stor, og tanken om at danne friskole opstod omgående. En av de virksomste i denne sag var Tobias Tobiasen i Borre, der havde en stor børneflokk. Allerede noget før har man dog været klar over stillingen, for allerede den 6. november blev der i Al forsamlingshus holdt et møde, der besluttede at oprette en friskole og valgte en styrelse. Denne bestod av Karen Tobiasen, Borre, Marie Sørensen, Borre, viktuatlichandler Berthelsen Friis, Oxbøl, dyrlæge Niels Høj, Oxbøl (han blev først medlem av valgmenigheden kort efter), og gmd. Anton Lauridsen, Skjødstrup. Denne sidste blev ved et styrelsesmøde s. d. valgt til formand, og man vedtog foreløbig at holde skole i forsamlingshusets kirkestue.

Først derefter blev der skrevet i bladene om det. Jensinus Sørensen fra Borre skrev i »Varde Folkeblad« d. 16. novbr. en artikkel, der opfordrede folk til at slutte sig til friskolen som protest mod myndighedernes optræden. Jeg tog den 4. decbr. i »Ribe Amtstid.« ordet imod at danne skole alene med protest som grundlag, men det var sikkert heller ikke styrelsens tanke. Jeg tog skarpt afstand fra tonen i J. S.'s artikkel — åbenbart fordi jeg ikke var fortrolig med forholdene. Sagligt var vi åbenbart enige. Jensinus S. bar heldigvis ikke nag!

Meget hurtigt kom man i forbindelse med lærer Kristen Kolding i Elbæk. Han kunde dog først komme til 1. august 1916. Indtil da fik en ung lærer Sørensen, en gårdmandssøn fra Kjelst i Billum sogn, midlertidig ansættelse.

Den 18. januar 1916 valgte en generalforsamling lærer Kolding til lærer fra 1. august, man købte grund i Ål plantage og opførte en skolebygning med to klasseværelser og lærerbolig. Åbningsmødet blev holdt den 25. september.

Kr. Kolding er vestjyde, gårdmandssøn fra Velling, født 1880. Han havde en stor examen og havde været lærer på Vestbirk og Elbæk højskoler. Fru Marie Kolding var født Bruun. Hendes bror, lærer A. J. Buun i Tjæreborg skrev om deres barndomshjem i »Minder fra gamle grundtvigske hjem« 1927. Det var et lykkeligt valg for friskolen, og det blev til berigelse for valgmenigheden.

Love fik friskolen først — i Anton Lauridsens avfattelse — ved generalforsamlingen d. 22.2.1917, og det fremgår av dem, at man både drev børne- og efterskole.

Dette var Koldings initiativ. Han kunde vel ikke

let slippe arbejdet blandt voxne unge. Men efter skolen blev aldrig ret stor.

Til at begynde med var der ikke megen forståelse av friskoletanken, men det varede ikke længe, før skolen for disse jævne, vestjyske mennesker blev en åbenbaring av en helt ny verden, og det var naturligtvis Kolding og Maries fortjeneste. Kolding var en kundskabsrig mand og en udpræget fortæller, og Marie var ypperlig til at fortælle for småbørn. De mægtede virkelig at gøre skolen til et hjem for børnene, der omgikkes dem som nære venner av deres egne hjem. Forældrene følte sig ikke mindre hjemme. Koldings mangfoldige interesser og hans idealistiske indstilling tog de fleste om hjærtet. Han var let at tale med — for han sa næsten det hele selv — og den åbenhed og renlivethed, der lyste ud av både ham og hende, skabte tillidsforhold. Han kom folk på nærmere hold end jeg kunde, og folk regnede i højere grad Koldings end os for deres egne. De kom tit og gerne rundt i hjemmene.

Der vågnede en medleven i skolens arbejde, som man aldrig havde kendt før, skolekredsens månedlige møder ejede en fællesskabsfølelse, der også kom menigheden til gode.

Da Niels Hansen engang var til stede i friskolen ved et havemøde, blev han så betaget, at han sagde, han fortrød — eller skammede sig over — jeg husker ikke udtrykket — at han havde været lærer i »statsskolen« og ikke i friskolen. Jeg var ikke helt stolt av denne udtalelse, der jo egentlig brød slaven over hans egen lærergerning, og det var den for god til.

Økonomien var det lidt småt med. Allerede på generalforsamlingen 1917 blev det drøftet, at Kolding fik for lidt i løn, men mange trykkede sig ved at

betale mere. Da lagde Jensinus Sørensen en »plovmand« på bordet og sa, at den skulde Kolding ha i lønforhøjelse. »I ved alle, at jeg dårlig har råd til at betale de penge, så vil I være med, er det godt. Ellers betaler jeg pengene.« Naturligvis betalte de, og allerede i decbr. samme år vedtog man at betale ham yderligere 200 kr. i dyrtidstillæg. Alligevel var lønnen iflg. generalforsamlingens referat for 1918 kun 1500 kr. Kolding kunde ha fået væsentlig mere ved at gå ind i det kommunale skolevæsen, men det fristede ham aldrig.

Fra 1919 blev skolen treklasset, og Kolding antog en ung pige til hjælp ved undervisningen. Han gav hende kost og bolig, og kredsen 20 kr. i månedlig løn, Koldings løn kom fra 1920 op på 2800 kr., og dermed var han tilfreds. At ikke alle var indlevet i forståelse av friskoletanken viste sig ved et forslag om mellemskoleklasser i friskolen. Der var dog næppe stemning for det, og det bortfaldt, da Kolding erklærede, at det blev ikke med ham som lærer.

Efterskolen gik kun få år. Derefter havde Kolding unge piger boende, som han forberedte til seminarioptagelse. Men skolens elevtal gik ned og det kneb med kredsens økonomi. I 1926 besluttede Kolding at rejse, og han blev lærer på St. Restrup husmandsskole.

Der havde været nært samarbejde mellem Kolding og mig. Jeg tænker dermed ikke så meget på, at jeg havde timer på efterskolen og senere underviste hans præparander i nogle fag, men mere på, at jeg fik ham med i arbejdet ude i sognet.

I vinteren 16 - 17 havde jeg møder med unge hver måned ude vestpå. Jacob Christensens unge søn Niels fra Grærup var min kontaktperson. Nu bad

jeg Kolding tage hverandet av disse møder, og det var vellykket. 1920 eller 21 følte de unge sig stærke nok til at danne en forening, og dermed ophørte vort regelmæssige arbejde.

I Østersogn var jeg formand for ungdomsforeningen og gjorde flittig brug av Kolding som taler. Da jeg i 1922 rejste fra kredsen, blev Kolding formand for foreningen.

SENERE TIDER.

Interregnum - Bukh - Olesen - Nielsen.

Hvorfor rejste vi i 1922 og Koldings få år efter? Svarede jeg: av økonomiske grunde, vilde det ikke være galt, men ikke udtømmende.

Vi var glade ved at være i Ål, og de økonomiske forhold trykkede os ikke. Der var tid til andet arbejde. Jeg kom efterhånden meget ud både i ungdomsforeninger og i K. S.-kredse. Jeg fik også en del bladarbejde ved »Ribe Amtstidende«. Det tjente jeg ganske vist ikke penge ved udover, at jeg fik en del bøger til anmeldelse — men arbejdet passede mig. Det har pint mange præster at få en del av deres løn som offer og accidenser. Det er, fordi der er for stor afstand mellem præsten og menigheden. I sognemenigheden var offeret avskaffet. Mig tiltalte det, at menigheden delte med præsten. Vi fik også adskilligt »offer« i form av levnedsmidler, slagtemad osv., til jul somme tider ret overvældende. Da jeg engang spurgte en mand, om han kunde sælge mig en tønde kartofler, svarede han spøgende: »I skal ikke købe kartofler. Sig fra prækestolen: præsten mangler kartofler, så kommer de nok.« Men når børnene voxede til, vilde det knibe.

Dertil kom, at jeg ikke havde nogen stærk tro til menighedens fremtid. Adskillige gange mødte

jeg den bemærkning: »Ja, når I rejser, så går jeg ud av valgmenigheden.« Det var ikke bare ukirkelige folk, der ræsonnerede sådan. Der var en kreds, som glædede sig ved det fællesskab, vi havde ved gudstjenesterne; men det var ikke ret mange, der principielt foretrak valgmenigheden. Da Schou rejste i 1917 blev jeg konstitueret i embedet i vakanzen og jeg glædede mig over den store kirkegang i denne tid. Omkr. nytår 1918 fik jeg en adresse, underskrevet av en stor mængde folk fra sogne­menigheden, med opfordring til at søge det ledige embede. Jeg talte med valgmenighedens formand, Niels Smed, om det, og resultatet var, at jeg søgte embedet. Hvorledes menighedsrådet stod, ved jeg ikke. Biskoppen mente, det var en dårlig løsning, og det havde han utvivlsomt ret i. Jeg blev ikke indstillet. Den nye sognepræst, M. Engel Jensen, var missionsmand, men av en blødere støbning end Schou. Han og jeg kom godt ud av det sammen. Et sommermøde for gamle hvert år var vi fælles om, og ved genforeningsgudstjenesten 1920 og ved enkelte andre, særlige lejligheder slog vi os sammen.

Noget av det, der holdt mig tilbage fra at søge sognekald, var dette, at man skulde være præst for alle i sognet, også for dem, der ønskede en præst av en anden farve. Da blev det res. kapellani i Varde ledigt, da pastor Herskind rejste.

Sognekaldet i Varde havde været ledigt en tid før, og jeg havde — indkaldt av K. S. — gennem et halvt år holdt månedlige gudstjenester der inde. Nu opfordrede de mig til at søge embedet. Det skete, og jeg fik det. Her var to præster av forskellig retning til at betjene menigheden. Men hvad med Al? Vi drøftede det bl. a. på et menigheds­møde. Jeg fandt, den naturligste løsning vilde være, om man valgte

Kolding til præst. Jeg vilde ikke stille forslaget, for det var ubehageligt for Kolding, hvis det blev forkastet. Jeg gjorde opmærksom på, at det jo ikke var nødvendigt, det blev en teolog. Det vilde også ha sine fordele, om manden havde andet arbejde ved siden av præstegerningen, fx. kontorarbejde eller et håndværk. Paulus var teltmager. Der var nogen, der blev fornærmede. Jeg mente åbenbart, at en snedker eller skomager var god nok til dem. Til sidst bad man mig fortsat passe kredsen, til man kunde ordne sig på anden måde. Det gik jeg ind på.

Tanken om at blive præst var ikke fremmed for Kolding. Han var ikke pricipielt de frie kredsens mand. Privat sagde han til mig, at han tænkte, der i en sognemenighed var større muligheder for kontakt til alle sider. Så vidt jeg ved, har Kolding aldrig udtalt sig om det her omtalte forhold, men han må ha følt det som at blive vraget, da man ikke henvendte sig til ham ved min bortrejse. Den ordning, vi fik, var ikke god. Jeg havde gudstjeneste derude to gange om måneden, jeg havde konfirmander og kom til nogle møder — men den stadige forbindelse var borte, og jo mere arbejdet i Varde tog mig, des løsere blev forbindelsen med Ål.

Da Kolding rejste 1927 var Anton Lauridsen ikke mere formand for friskolen — hans børn var voxet til — men han var efterfulgt av Poul Tobiasen fra Billumvad. Koldings efterfølger blev Vammen Jensen. Han rejste dog igen kort efter nytår 1930. Der kom 30, der søgte stillingen. Ti av dem havde lærerexamen. Ingvar Bønløkke, der havde examen fra Skårup, blev valgt og tiltrådte til marts 1930.

Fra 1931 var Niels Hansen (Nielsen) fra Borre (»Godrum«) formand. At det ikke gik for fint med

økonomien fremgår av et forslag 1932 om at nedsætte lærerlønnen med 400 kr., skønt den allerede var nedsat med et lignende beløb, da Kolding rejste.

Heller ikke Bønløkkes tid blev lang. Han sagde op til august 1932, da han vilde på studenterkursus og siden studere teologi, hvad han også gennemførte. Han er nu sognepræst i Engum ved Vejle.

Forældrene havde været særdeles tilfreds både med Vammen og med Bønløkke, men ingen av dem kom til at betyde det for kredsens, som Kolding havde gjort. Børnetallet var der ikke noget i vejen med. Det var ca. 40, da Bønløkke rejste.

Imens havde forholdene i valgmenigheden ændret sig. Da jeg rejste til Varde og stadig skulde betjene Ål, havde det den vanskelighed, at en mand ikke må ha to præsteembeder, og en valgmenighed kan ikke opretholdes uden præst. Vi forhandlede med Jac. Appel, der var kirkeminister. Han sa til mig: »Skriv udførligt, hvorledes De tænker Dem sagen ordnet, og send Deres redegørelse — ikke ad tjenstlig vej, men — direkte til mig.« Det skete, og denne lidt ulovlige ordning gik naturligvis godt i Appels tid. Heller ikke P. Dahl gjorde indsigelse, men da Bruun-Rasmussen var blevet minister i decbr. 26, gik det galt. Skønt han privat beklagede det, syntes han ikke, han kunde lade forholdet bestå i længden, og underrettede os om det i løbet av 1927.

Styrelsen og jeg var i Askov til forhandling med valgmenighedens formand Jørgen Boesen og Appel, og resultatet blev, at Ål valgmenighed ikke just blev filial av Askov, men så at sige blev indlemmet i den, så Sven Fenger blev dens præst.*) Han skulde holde en månedlig gudstjeneste i Ål og bo derude

*) Anerkendelsen av Ål valgmenighed som selvstændig menighed tilbagetaget 15.2.1929. (Bispearkivet).

en månedstid om sommeren. Jeg fortsatte som før — Fenger og jeg skændtes om, hvem av os der var kapellan hos hvem — og læste også med konfirmanderne. Ordningen trådte i kraft engang i 1929.

Da forhandlingerne begyndte, var Niels Smed endnu formand, men i 1929 var han udtrådt av valgmenigheden og efterfulgt av Herman Jensen, Søhuse.

I 1931 blev jeg sognepræst i Varde, og menighedsrådet dær så gerne, at jeg blev løst fra forholdet til Ål, og jeg forstod selv, at det var nødvendigt.

Valgmenigheden kom imidlertid i forbindelse med Peder Bukh, tidligere forstander for Vejstrup højskole, der havde måttet give op.

Man foretog en ny tegning av bidrag til valgmenigheden, og det viste sig, at der kun kunde skaffes 16-1700 kr. årligt, og derav skulde jo en del anvendes til leje av kirken m. m. Man måtte derfor meddele Bukh, at da man kun kunde skaffe ham ca. 1200 kr. om året og bolig, måtte man trække sig tilbage. Men Bukh stod uden arbejde og havde lyst til gerningen, så han foretrak at modtage stillingen, og han fik den. Valgmenigheden blev genoprettet.

Den 14. februar 1932 blev Peder Bukh ordineret i Ål kirke av biskop Westergård. Provst A. C. Andersen var indbudt, men kunde på grund af sygdom ikke komme, men Fenger og jeg var der. Tillige medvirkede sognepræsten i Ål, Sv. Jacobsen og pastor Detlefsen fra Ådum. Der var en smuk fest i forsamlingshuset efter gudstjenesten. Det var en stor dag for menigheden.

Bukh fik en meget sølle bolig i den nuværende Nørregade og var vist noget trykket av de økonomiske forhold.

Da skete det, at friskolelærer Bønløkke sagde sin

stilling op, og man tilbød Bukh at blive lærer på friskolen tillige med præst for valgmenigheden. Han skulde bo på friskolen og holde en lærerinde. Bukh sagde ja, og det forbedrede hans forhold, da friskolen øgede hans løn med 1800 kr. om året. Men småt var det.

Det var en forsømt og misrøgtet menighed, Bukh overtog, men han var den rette mand. Den senere formand, N. Chr. Agersnap, udtrykte sig engang sådan, at med Bukh fik valgmenigheden en saltvandsindsprøjtning. Måske er det lidt stærke ord, men en fornyelse betød det, og Bukhs faste tro på valgmenighedens ret og mission kunde ikke undlade at gøre indtryk.

Her skal ikke gås i enkeltheder om de følgende tider, der ligger nutiden temmelig nær. Bukh blev på sin post indtil 1938, da han blev præst for valgmenigheden i Bering ved Århus. Da var Herman Jensen som formand avløst av Agersnap (1935).

Peder Bukh havde henledt opmærksomheden på friskolelærer Thorvald Olesen i V. Hæsing på Fyn, og han blev valgt til præst og lærer i Ål. Han og hans hustru, Helga, oplevede strenge tider under besættelsen, da skolen en tid lang var taget av tyskerne. Forholdene var hverken menigheden eller skolen gode. Derimod blev forholdet til sognemenigheden stadig venligere. Sv. Jacobsen var som sognepræst i 1936 blevet avløst av H. B. Gråbæk, der opfattedes som »nærmest« IM, men som nogle år efter sit komme lagde sig kraftitgt ud med denne retning, så der var en del av hans menighed, der ikke vilde søge kirke hos ham, men kom til Olesens gudstjenester. Det var rart nok for denne, for kredsen av kirkegængere fra valgmenigheden var blevet lille.

Da Th. Olesen i 1949 blev sognepræst i Dybe-

Ramme, besluttede man efter lidt vaklen at fortsætte. Friskolens tilskud var med tiden blevet så betydeligt, at det nok kunde gå, og man fik en ny præst og lærer i høj- og friskolelærer Chr. V. Nielsen fra Vestbirk. (1950). Agersnap var da (1944) efterfulgt av kæmner Anders Jørgensen som formand.

I Niensens tid udviklede forholdene mellem de to menigheder i sognet sig således, at præsterne — fra 54 var Riger Kusk sognepræst — var hinandens medhjælpere og lejlighedsvis vikarierede for hinanden. Men Nielsen følte sig trykket av den ringe tilslutning til valgmenigheden.

I 1955 og 57 var loven om menighedsråd av 1922 blevet ændret, så det berørte valgmenigheden stærkt. Lovens § 4, 4. stk. fastslår, at medlemmerne av en valgmenighed ikke har hverken valgret eller valgbarhed til menighedsrådet, hvis de ikke betaler fuld kirkeskat. Det var der naturligvis ingen, der drømte om at gøre. Det vilde jo betyde dobbelt kirkeskat. Anders Jørgensen ønskede imidlertid ikke at frasige sig indflydelse på sognemenighedens forhold, og med den begrundelse forlod han og en del andre valgmenigheden. En tid var så Bertelsen Friis og derefter N. Chr. Agersnap formand.

Med friskolen stod det heller ikke bedre til. Der var kommet stærk fart i centraliseringsbestræbelserne ved den nye skolelov, og også Al kommune vilde gøre Oxbøl skole til centralskole. Centraliseringstanken og måske andre forhold virkede på folk, og friskolens elevtal dalede.

Da Chr. V. Nielsen i 1959 blev sognepræst i Lading, havde man ikke kræfter til at fortsætte. Friskolen gav først op, og dermed var i virkeligheden

valgmenighedens skæbne beseglet. De var for få.

For valgmenighedens folk følte det tungt. »Behøver vi at tælle?« spurgte en mand lidt irriteret. Det er jo så rigtigt, når der tales om de åndelige værdier. »Er vi tusind, er vi to, kom, bekend med os vor tro«, synger vi. Men det er en uimodsigelig kendsgerning, at en kreds kan være for lille til at kunne sørge for betjening med en præst for sig selv. Der var — som før nævnt — i 1959 et lille ordskifte om valgmenigheden i »Friskolens Tidende« mellem P. Bukh og mig, men det er vist utvivlsomt, at det var protesten mod Schou, der i sin tid skabte det forholdsvis store tal. Og mange av de gode og ærlige folk, der fra først av havde været med i kredsen, blev trofast i den, selv om de slet ikke var virkelige valgmenighedsfolk. Men det slægtled lå nu for den største del under mulde.

Alligevel må man hævde, at kredsen har haft sin historiske ret og gjort en betydningsfuld gerning. Først og fremmest har den været til velsignelse for mange ved at samle dem om kirken og gøre den kær for dem i en tid, da den var ved at blive dem fremmed. Men desuden havde den sat sit præg på hele sognets åndelige liv. Nu var dens dage forbi.

Tabet av friskolen anser jeg for ubodeligt. Det er vist ikke muligt, at nogen offentlig skole — mindst da en centralskole — vil kunne skabe den ansvarsfølelse i forældrekredsen og den fællesskabsfølelse ved samling om skolen, som er så såre værdifuld.

1959 var et sorgens år i Ål sogns historie.

Hjemmel og henvisninger.

1) Povl Bjerger: »En tids- og familie-skildring fra Vester-Jylland«. 1883.- Morten Raunkjær: »Minder fra hjemmet på Raunkjær«. - I »Minder fra gamle grundtvigske hjem«. Bd. V. 1925. Mads Christensen, Stauning: »Da høiskolen kom til

Vestjylland«. I »Jul i Vestjylland«, 1946. Jørgen Banke: »Oplevelser og overvejelser«. I. 1944. II. 1946.

2) I »Ribe Stifts Årbog« 1936: »Af en gammel Provsts Erindringer. Præsten Jens Nicolaj Schou i Al«. Av E. K. Thyssen. 16 sider. Schous svage sider fremdrages stærkt. Ellers pålidelig. I »Ribe Stifts Årbog« 1937: »Præsten J. N. Schou. Et Nærbillede« av frk. Inger Westring, København, og provst B. Nielsen, forhen i Nordby på Fanø. 8 sider. - Helt i helgenlegendens ånd. I et kønt brev fra Schou er et grimt angreb på valgmenighedens præster udeladt. I Emil Steenvinkel: »Hjemliv og Trosliv« IX. 1943: »Præsten Jens Nicolaj Schou. Minder samlede af C. Varming.« 96 sider. - Nærmest en udbygning av frk. Westring og provst Nielsens art. med tilføjelse av indhentede breve mest fra venner, ikke fra modstandere. Fremstillingen skæmmes av alvorlige positive fejl. A. C. Andersen: »Hvordan var han egentlig?« (Om Morten Larsen) I. 1944. Heri kapitlet: »Sendelse til Ål valgmenighed«. 13 sider. Samme i bogen »Stromateis«, avsnittet »Nødvendig korrektur. Med et Tillæg« (78 sider) - nemlig til provst Varmings bog. Schou må gerne vaskes hvid, men ikke ved at man uretfærdigt sværter hans modstandere. Nogle fejl hos Varming rettes. Prof. dr. teol. P. G. Lindhardt: »En præstetype«. Kronik om pastor Schou i »Jyllandsposten« d. 17.3.1957. - Edv. Eller: »En embedsskrivelse«. »Vestkysten« d. 9.12.1960.

Alle embedsskrivelser, der her er refereret eller citeret, findes - når intet andet er nævnet - i provstearkivet for Øster og Vester Horne herred, nu i Landsarkivet i Viborg.

Forhandlingsprotokollerne både for valgmenighedens og friskolens styrelser er stadig brugt som kilder og til vejledning.

Avsnittet om Niels Hansen har i noget ændret og noget kortere form har været trykt i »Mågen« 1960.

Ribe hospital omkring 1800

Af Vald. Andersen.

Efter hospitalsforstander Johannes Hjorts død, blev hans svigersøn, Niels Ussing, 1774 beskikket som forstander for Ribe hospital, og hermed indlededes et begivenhedsrigt afsnit af den ærværdige stiftelses historie. Den nye forstander, der indtil da havde været hospitalsforstander i Vejle, skulle gøre sig bemærket ved stor foretagsomhed og mange planer, der dog ikke havde væsentlig forbindelse med hospitalets drift. Iøvrigt var Niels Ussing ikke nogen fremmed i Ribe, hans fader, Bagge Nielsen Ussing, havde været hører ved byens skole, ligesom to brødre indtog fremtrædende stillinger i byen.¹⁾

Ribe hospital, hvis forudgående godshistorie her må forbigåes, var endnu på daværende tid i besiddelse af et ret betydeligt jordegods, som oprindeligt havde ligget spredt over det meste af stiftet, men ved handler og mageskifter var blevet i nogen grad arronderet mod Ribe. Siden der ved auktion 1729 solgtes ca. 88 tdr. hartkorn i Lundenæs og Bøvling amter, samt nogle enkelte gårde i Ribe og Kolding amter, havde man igen i 1741 ved auktioner bortsolgt i navnlig Øster-, Vester- og Nørreherred, ialt 248 tdr. htk., der indbragte 13.769 rdl.²⁾ Men endnu,

da Niels Ussing tiltrådte som forstander, ejede hospitalet noget over 200 gårde og mindre ejendomme på Ribeegnen. Over dette bøndergods virkede hospitalsforstanderen som dels hushond, dels ridefoged. Desuden ejede hospitalet en del jorder i Ribes nærmeste omegn, der dels var udlejede, dels blev drevet af forstanderen. Andre indtægtskilder var de tiender, som fra ældre tid var tillagt hospitalet, således af Grimstrup, Starup og Næsbjerg med flere sogne.³⁾ Hertil sluttede sig mindre væsentlige indtægter, deriblandt 2 rdl. årlig af den såkaldte *sand-told*.⁴⁾ 1791 var hospitalets indtægter 3044 rdl. mod en udgift på 3004 rdl., hvorimod de følgende tre år viste et overskud på 1161 - 1795 rdl.

Af den ikke ubetydelige formue, hospitalet havde samlet, især ved realiseringen af jordegods, var størsteparten udlånt, således i 1787 var Den grevelige Schackenborgske administration noteret for 15.100 rdl., mens Hans Mahler i Ribe som den mindste af hospitalets daværende debitorer havde lånt 50 rdl.⁵⁾

Hospitalet rådede 1792 over 31 senge; der var ialt 112 lemmer, hvoraf en overvejende part, som disse tal fortæller, ikke opholdt sig inden for stiftelsens mure, men ude i omegnen i deres respektive hjem. Nogle af de udenfor boende modtog kun halv ydelse, $\frac{1}{2}$ portion, der blev udbetalt i penge. Når et hospitalslem døde, tilfaldt dets ejendele hospitalet, der realiserede effekterne ved auktion.

Det middelalderlige præg over hospitalets bygningskompleks må endnu sidst i 1700erne have frembudt betydelige erindringer om det gamle Sor-tebrødrekloster, hvilket også betød, at forfaldet var år for år jævnt fremadskridende, og, at man befandt sig i en, selv efter tidens omstændigheder,

utilfredsstillende bygningstilstand, som krævede årlige restaureringer, uden at helheden derved blev synderligt bedre.

Efter dette lille overblik over hospitalets forhold på omhandlede tidspunkt vil man vel skønne, at forstanderen kunne have nok at tage vare på. Dette afhang selvfølgelig af, hvorledes han - og man - opfattede opgaven. Så meget kan dog straks fastslås, at forstanderens personlige engagering i det daglige arbejde ikke var særlig omfattende. Indtægterne indgik i regelen til de fastsatte terminer, ved nybesættelse af fæstegårdene kom de interesserede parter vel til Ribe og fik sagerne ordnet. Brændsel til hospitalets brug blev, når tiden var inde, leveret af visse gårde i omegnen som landgilde, mest i form af hede- og klyne. Underholdet af lemmer, boende i hospitalet, var ordnet sådan, at den enkelte fik udbetalt kostpenge, hvorefter man ved egen eller andres hjælp indkøbte naturalierne og tilberedte sin mad ved hospitalets ildsteder.⁶⁾ Kun de i dårekisterne anbragte personer blev bispist fra forstanderens eget køkken mod en betaling af 6 - 8 - 12 sk. daglig for hver. Ussing var ikke helt tilfreds med ordningen og skrev gentagende til direktionen om forhøjelse »eftersom de afsindige spiste så meget«. Ellers gik det efter princippet, at de mest rørige hjalp dem, som ikke kunne klare sig selv. Et problem som rengøring blev rimeligvis holdt inden for det absolut nødtørftige.

Kort efter sin tiltrædelse henvendte Ussing sig til hospitalets direktion, der dannedes af stiftamtmanden og biskoppen, angående lokaleforholdene. »Da lemmerne i hospitalet ikke kan få rum i varmekamrene om vinteren, men må sidde så nær hverandre, at den ene ikke kan røre sig for den anden, så

giver jeg mig den underdanige frihed at gøre følgende forslag: I det ene varmekammer er ingen senge, hvor den største del sidder i varmen om dagen og ligger i deres senge udi hospitalet om natten, som de finder sig vel med og har altid været således. I det andet kammer bag alteret (i hospitalskirken) kan der ikke være over 4 a 5 lemmer, fordi der er en 6 sengesteder, som betager rummet. Måtte nu 2de af disse sengesteder tages bort, da der er ledige sengesteder udi hospitalet, kunne der blive en stor del rum mere, så alle lemmerne kunne sidde i varmen om vinteren. De 4 senge, som bliver tilbage i kammeret bag alteret, kunne være for de 2de afsindige, som nu ere derinde og ligger der, og for 2de andre lemmer, som kunne behøve at være for sig selv. Og da skorstenen i kammeret bag alteret ikke vil trække uden med nordlige vinde, kunne den ved denne lejlighed flyttes og sættes midt i kammeret, hvor ommeldte sengesteder borttages, som måske kunne hjælpe, at den trak bedre.«⁷⁾ Dette bevilgedes.

1787 indgav Ussing en klage »at en meget ond, men især højstfarlig skik tid efter anden har taget overhånd her i hospitalet, bestående derudi, at en og anden af hosp.' lemmer end og om aftenen og mod natten fører ild fra skorstenen i lerpotter, på potteskår og andet upasseligt og benytter sig af samme, dels i vinduet, dels på deres træstole og dels på de derværende kirkestole med andre farlige steder enten til at koge eller varme deres mad eller tedrik eller sig selv ved.« Ussing havde ellers tilladt lemmerne uindskrænket tilladelse til at bruge varmekamrene, hvor de måtte bruge så meget ildebrændsel, de lystede.

1793. »Det afsindige menneske Anna Lunde af

Faaborg, som efter resol. af 11. pass., skulle på prøve modtages i Riber hosp., blev i går bragt hertil; uagtet hun blev ført af to mænd, ankom hun dog med begge hænder bundne til vognen. Sidst er den 5te nat efter hverandre, at hosp.-lemmerne ingen nattero har kunnet nyde formedelst hendes uregerlighed med vedvarende skrig og alarm.« Siden blev Anna Lunde sendt hjem til Faaborg, og der tillagdes hende en portion af 4 stk. daglig fra hospitalet.

Det kan egentlig ikke undre, at Niels Ussing kunne have nødig nu og da at rette opmærksomheden mod den verden, der lå uden for hospitalets noget forstemmende miljø. Desuden blev der jo i tiden op mod århundredets slutning fra regeringens side gjort flere forsøg på at fremkalde initiativ til at ophjælpe nationens handel og industri. Heriblandt tænktes også på at gøre landet i højere grad selvforsynende med tobak.

Efter ansøgning fik Ussing, ifl. resolution af 6. marts 1780, direktionens tilladelse til at indrette en tobaksfabrik i hospitalet, hvis rummelige lofter toges i brug til formålet.⁸⁾ Ikke nok med det, men Ussing fik samtidig lejlighed til at udnytte, ganske vist mod betaling, den arbejdskraft, hospitalslemmerne i højere eller mindre grad kunne repræsentere. I en indberetning, dateret 15. okt. 1792, til en nedsat kommission for hospitalsvæsenet i Ribe stift, giver Ussing forskellige oplysninger om sin tobaksfabrik og -avl. Han havde ved denne virksomhed beskæftiget om sommeren 80 a 100 personer, om vinteren 30 a 40, gamle og unge. »Men i 1787 så jeg mig meget ugerne og med store tab nødt til ganske at ophæve tobaksplantagen, som består af 12-16-20 tdr. land, såsom det ved 10 års erfaring og ingen i den tid sparet bekostning, møje, samt

alle de måder, jeg til fordel kunne opfinde, overbevisende befandtes, at tobaksavlen her ved byen, formedelst de over herværende flade land bestandig herskende skarpe vinde med ofte indfaldende tåge og *hav-sue*, at tobaksavlen her ved stedet ikke med fordel kan drives.« Ussing havde de sidste 4 år drevet sin fabrik med tobak fra Fredericia-plantagerne. For tiden, her febr. 1791, beskæftigede han 10 arbejdsføre personer samt 15 børn og unge, deriblandt 2 hospitalslemmer. Arbejderne beskæftigedes hele året rundt, hvis ikke i fabrikken, da ved et forrige år til forsøg anlagt garveri eller ved frøbehandling eller avls- og anden bedrift. Lønnen var efter flid og dygtighed. 1 arbejder tjente daglig 3 mark, 5 havde 2 mark i dagløn og de lavest lønnede nød fra 6 til 3 skilling daglig.

Forøvrigt mente Ussing, at han nok kunne beskæftige nogle gange flere, hvis afsætningen havde været mere sikker. »Men så længe fremmede tobakker, hvorover i så mange år med føje, men dog uden ændring, har været lamenteret, upåtvivlelig af skippere på Rømøe, Fanøe og Sønderhou, uden for toldstederne med indviagerende (medhjælper?) langs søsiden indpraktiseres, hvormed især landprangere og kroemænd på landet i store mængder forsynes - - «, kunne der næppe ventes bedre afsætning.⁹⁾

Som ovenfor nævnt beskæftigede Niels Ussing sig også med andet end tobakken. Det vidner om dristige investeringer, når han 1790 var blevet handelshuset v. d. Berg i Amsterdam 11176 rdl. skyldig og for denne gæld måtte pantsætte en gård i Ribe, et fartøj, »Geduld«, på 4 læster samt sin tobaksfabrik, dvs. dens instrumenter og redskaber, samt endnu 4 tofter i Ribe.¹⁰⁾ Det lykkedes vist kun del-

vis, som det vil ses af det følgende, for Ussing at frigøre sig for sine gældsforpligtelser, skønt han ved handel med stude, ved frøavl samt ved oprettelsen af et garveri stræbte mod at konsolidere sin økonomi.

I denne nok noget spekulationsprægede virksomhed har Ussing rimeligvis følt en vis betryggelse i, at han havde sit forstanderskab ved hospitalet at falde tilbage på, og der kan vist ikke ses bort fra, at også stiftelsens økonomiske midler, som han forvaltede, til tider kunne betyde en vis positiv støtte.

På den anden side var den, ganske vist sanktionerede, sammenblanden af offentlige og Ussings private interesser i 1790'erne næppe længer i overensstemmelse med tidens almindelige opfattelse af sådanne spørgsmål. Den ovennævnte kommissionsnedsættelse synes at være et udtryk for, at visse reformer var i vente. Det var, som det næsten kunne forudses, hospitalets jordegods, opmærksomheden var rettet imod. Nogle år forinden havde man, ligesom det jo skete over store dele af Ribe amt, ladet foretage udskiftning af hospitalsgårdenes jorder i de fleste sogne.¹¹⁾ Det næste skridt på reformernes vej ville være at sælge godset, idet man nu mere end ved de to tidligere bortsalg var indstillet på, at gårdenes beboere fik selveje.

Tanken at afhænde hospitalets jordegods syntes Niels Ussing ikke om. Allerede nogle år forinden havde han foreslået direktionen, at man indførte *arvefæste* i henhold til forordningen af 13. maj 1769, men forslaget vandt ikke bifald hos de afgørende myndigheder, i sidste instans Kancelliet. I stedet gennemførtes auktionen 29. okt. og de følgende dage 1792. Der solgtes ialt 212 gårde og huse (boel). Heraf købte Ussing selv 9 gårde og 2 huse,

40 gårde og 14 huse købtes af andre end stedernes beboere, mens det øvrige gods blev købt af beboerne.¹²⁾ Lidt overraskende er det at finde en skrivelse af dato 24.11.1792 fra Ussing til Det kgl. danske Kancelli, hvori han endnu en gang tager til orde for arvefæste. Først fremkommer han med nogle indvendinger mod auktionskonditionerne, nemlig at fremmede købere ikke skulle (tillades) at overtage købt gods, før det blev fæsteledigt, og indtil da skulle køberen svare til den sum, som kunne forrentes med den af godset flydende landgilde ifl. jordebogen osv.

»Ved alt foranstående formenes underdanigst indlysende forklaret, at den her i Ribe i sidste måned holdte auktion over Riber Hosp.' bøndergods så nøje som muligt må vise de højeste revenuer (udbytte), hosp. deraf forsvarlig kunne have, og, at disse endog for enkelte steder er blevet overdrevne . . . At hosp. så aldeles igen skulle forvandle sine ved forfædrenes kloge forsigtighed sammenerhvervede ejendomme og liggende grunde til løse capitaler, derom haver jeg udi det nr. 3 underdanig anlagte pro memoria ytret min betænkelighed — såvel i det publiques som det private haves exemplar nok på, at det pant, som til en tid af alle kendere har været ansete tilstrækkelige nok, ja, i værdi langt at have overgået de derpå lånte kapitaler, til en anden tid ikke har kunnet indbringe kapitalerne, og hvad deraf er tabt er evigt tabt og borte. Langt anderledes forholder det sig med at eje jordegods; lad end bøndergodset af og til formedelst indtræffende tilfælde for en tid ikke rigtig kunne svare sine revenuer, en anden tid kan ventes, da de til rette tide kan indkomme tillige med alt det udestående (således var der indkommet mange restan-

cer, siden Ussing overtog embedet. De pågældende var endog nu velhavende bønder).

I stedet for, at hospitalets bønder betalte den ved auktionen fastsatte købesum, foreslog Ussing, at de skulle gives arvefæste »så længe verden står«. Der skulle som »evig bestemt« svares en årlig afgift af 4% af den sum, fæsterne selv eller fremmede havde købt gården til.

Ved indfæstning skulle fæsteren betale 1 års ekstra ydelse til hosp. i indfæstning mod at få arvefæsteskode.

Herudover skulle arvefæsteren intet yde til hosp. eller dets betjente, altså heller intet hoveri.

Arvefæsterne skulle have lov at sælge og pantsætte deres gårde, dog skulle ydelsen til hosp. altid indføres som 1. prioritet.

Arvefæsterne skulle have lov i h. t. forordningen af 13. maj 1769 selv at bestemme, hvorledes der ved deres død skulle forholdes med ejendommen.

Arvefæsteren skulle have lov at dele ejendommen, dog kun med forstanderens forevidende.

Fæsteafgiften måtte aldrig forhøjes. Hospitalet skulle beholde sin herlighed af sigt og sagesald samt skifterettighed.¹³⁾

For at give forslaget vægt over for myndighederne havde Ussing vedlagt en liste over bønder på hospitalsgodset, der *ønskede* at modtage arvefæste på disse betingelser. »Hvilken lykke og glæde, foruden så stor forøgelse af og med så aldeles tryk-sikkerhed for de midler, der alene ere henlagte til krøblinge samt gamle svage menneskers underholdning og vederkvægelse tillige at have lejlighed at gøre over 200 bønderfamilier så lykkelige, som de i deres stand bør ynske sig . . .«

Man kunne spørge, hvad Niels Ussing egentlig

havde tænkt sig at opnå med denne henvendelse til Kancelliet uden om sin direktion. Det vidner om en svigtende realitetssans, hvis han måske havde forestillet sig, det gik så let at bringe Kancelliet på andre tanker, navnlig da efter, at auktionen var holdt. Nærmere beset var den sikkerhed for hospitalets interesser, som den 4 % årlige afgift skulle betyde, jo ingenlunde overbevisende, idet man ved at kapitalisere godsindtægten havde forladt den konjunkturfaste ydelse, der var landgildens fornemste fortrin. Selv om man i 1792 havde kunnet forudse udviklingen frem til 1813, statsbankerotten, der naturligtvis fik følger for hospitalets økonomiske status, ville arvefæsteforslagets gennemførelse næppe have kunnet redde ret meget.

Bøndergodsets salg, der selvfølgelig gennemførtes, kunne ikke undgå at berøre forstanderens indtægt, hvilket nok også kunne motivere Niels Ussings standpunkt. Før 1792 opgjorde han sine årlige indtægter således:

- 1) I vis løn af rede penge årlig ialt 246 rdl.
- 2) Fri bolig med have og toft.
- 3) Øvrige til tjenesten liggende ejendomme med fuld hoveri, nemlig
 - a) Sct. Jørgens eller Kloster mark i Ribe
bys mark, norden byen htk. 6-5-1-1
 - b) Eng i samme mark htk. 0-5-0-2
 - c) En toft i Ribe by ind til forstanderens
bolig htk. 4-3-1-0
 - d) Store og Lille Munkeeng i Nr. Farups
enge htk. 3-5-3-1
 - e) Thue eng i bem. enge samt 2 agre i
Tandrup enge..... htk. 0-5-3-1
 - f) Et stykke eng i Sdr. Farup enge htk. 0-0-3-1
 - g) Korntienden af Lustrup by med Lu-
strup mølle og dal.

af hvilke foranførte ejendomme forstanderen afgiver årlig 130 rdl. til hosp.'kasse.

- 4) Indsvinding årlig af hosp.' korn, rug 3 tdr. 2 skp., byg 4 tdr., havre 7 skp., som i tilfælde, at kornet efter kapitelstaksten betids i vinteren har været at sælge, kan profiteres.

Desuden $\frac{1}{4}$ skp. opmål (beregnet svind ved opmålingen) pr. tønde på hosp.' landgildekorn, der kan beløbe sig til: rug 3 tdr. 6 skp., byg 4 tdr. 3 skp., havre 2 tdr.

- 5) Skifterettighed på godset samt $\frac{1}{10}$ af indfæstningen foruden skrivepenge for fæstebrevene.

- 6) Foruden ovenmeldte hoveri til at drive tjeneestens hele avling, endnu af det af godset, som i Riberhus og Lustrup birker samt i Jernved sg. er beliggende, ialt 52 ægter a 1 dags rejse, item 50 til 60 læs brændsel frit hjemkørt af moserne, og så den agreement ved lejlighed af rejser på godset, uden nogen besvær for bønderne at have fri befodringskab i adskillige egne af amtet tillige i particulære affærer.

Til disse indtægter og fordele berettiger mig dels de for min betjening approberede hospitalets årlige regnskaber, dels min bestalling, der tilstår mig at nyde den løn og indkomst af hosp., som dets forstandere tidligere har haft.

- 7) Endelig har jeg af tjenesten ikke alene den fordel, at kan logere min svigermøder i de for hende, skønt på min bekostning indrettede værelser, men endog den mig højst vigtige bekvemmelighed at have fornøden lejlighed, efter ligeledes selv at have bekostet indretningen for min tobaks fabriques drift på hosp.' lofter.«¹⁴⁾

Ialt havde Ussing efter sin formening i årlig løn 1331 rdl. Dette svarer efter årets kapitelstakst¹⁵⁾ til værdien af 250 tdr. rug, en indkomst vel så nogenlunde på højde med biskoppens i Ribe. Det var dog klart, at Ussing i den foreliggende situation, da han kunne forvente en nyordning, ikke har gjort tallene for små.

Efter 1792 vor forstanderens løn selvsagt blevet mindre, idet mange af de ovennævnte indtægtskilder forsvandt. Tilmed fik han 1794 at vide, at man påtænkte at forhøje hans afgift af jorderne fra 130 til 150 rdl. Han henviste til at afgiften siden i hvert fald 1754 havde været de 130 rdl., hvori han vel mente at have et godt argument for, at det skulle blive ved dette beløb. At tiderne og konjunkturerne havde forandret sig, og at de forskellige reformer stod i forbindelse med denne kendsgerning, synes Ussing ikke at kunne akceptere. En lønforringelse under opadgåede konjunkturer kunne se mærkeligt ud, men dette var dog ikke her det egentlige problem, idet man snarere havde indset, at hospitalsforstanderens løn i almindelighed var for høj. Ussing gav udtryk for sin bekymring i en skrivelse af 4. novbr. 1794: »Meget betænkelig og tvivlsom ere mine omstændigheder blevne ved Riber hosp.' bøndergodsens salg, og mere ubehagelig vil min skæbne befrygtelig blive, om mig ikke tilstås tilstrækkelig skadesløs vederlag for den afgang i mine indkomster mig derved er tilflydt.«¹⁶⁾

Til den tidligere forstanders enke, der som nævnt var Ussings svigermoder, skulle han i årlig pension svare 200 rdl., græsning til 2 køer samt 20 læs klyne. Hun boede i hospitalet, og familieforholdet har formodentlig gjort pensionsbyrden lettere for Ussing,

men iøvrigt synes 1790erne at have bragt ham flere økonomiske vanskeligheder og skuffelser.¹⁷⁾ 17. marts 1798 klagede ham over at have måttet stå i ikke ubetydelige forskud til hospitalet. »Min svigermoders understøttelse har jeg alene at takke for, at jeg var i stand til at tilvejebringe disse forskud, uden hvilke det ville være mig platt umulig . . . men som hun nu krymper sig ved længere på den måde at assistere mig«, så ønskede Ussing nu, så vidt ses, at nogle af hospitalets midler blev frigjort og stillet til hans rådighed i administrationen. Men dette skete dog vist ikke. Sandsynligvis har direktionen fulgt Ussings virksomhed uden for hospitalet med opmærksomhed, og det, man her havde set, kunne ikke begrunde en imødekommelse af hans ønske om at få friere hænder i sin forvaltning af stiftelsens penge. Ganske vist havde hans svigermoder tilbudt sin kaution. Hun ejede en gård i byen plus forskellige mobilier. »Desuden købte hun på den auktion, jeg for et års tid siden uheldig måtte lade holde, for over 1300 rdl., som hun endnu ejer. . .«

I spredte træk finder man i de gamle papirer vidnesbyrd om, at Niels Ussings administration har været præget af en vis løshed. Men dette var som bekendt ikke noget særsyn på den tid. Forinden auktionen 1792 skulle der udfærdiges en jordebog over godset, og Ussing måtte erkende, at han var »i uvished om adskilligt«, indtil fæsterne havde forevist deres fæstebreve. Der var bl. a. tale om 17 fæstere, der enten ingen breve havde fået udstedt eller i nogle tilfælde ikke fået brevene tinglæst. I 37 tilfælde havde enker giftet sig igen, uden at der var udstedt forandring i fæstebrevene. Da forstanderen jo havde en vis indtægt ved at udstede fæstebreve, skyldtes hans efterladenhed sikkert for stor travl-

hed og for mange jern i ilden. Og det må siges til Ussings ros, at sagerne bragtes i tilfredsstillende orden inden auktionen.

9. februar 1789 skrev direktionen, stiftamtmand Urne og biskop Middelboe, at Ussing endnu ikke efter 2 erindringer af 7. juni og 13. novb. havde indleveret de 2 sidste års regnskaber, henholdsvis til 1.5.1787 og 1.5.1788. »Såsom ingen embedspligter eller legemes svaghed have hindret Dem i regnskabernes prompte aflæggelse«, dikteres Ussing nu en mulkt af 2 rdl. pr. md., der ville være at føre regnskabet til indtægt.¹⁸⁾

Heller ikke heri må ses noget egentlig sensationelt. Tiden kunne opvise en tolerance i sådanne regnskabssager, som grænsede til det rent uforsvarlige, når det drejede sig om offentlige midler. Hertil svarede en vis sendrægtighed hos regeringen med at træffe og meddele en afgørelse. Det ser således ud til, at Ussing først ved kgl. befaling af 23. sept. 1796, efter 4 års venten, fik tillagt en godtgørelse for tab af indtægt ved bøndergodsets salg.

Efter århundredskiftet fulgte en tid, hvis problemer, krigsuroligheder og finansernes sammenbrud, selvsagt også næede Ribe hospital. Når stiftelsen uden det jordegods, hvorpå dens eksistens i sin tid klogeligt var blevet funderet, ikke ramtes helt så slemt ved bankerotten-1813, som det kunne forventes, var det for det første, fordi de obligationer, som i sin tid formentlig udstedtes af køberne, stort set ikke blev nedskrevet i nominel værdi, da de var udstedt allerede 1792. Dog kunne der vel være tale om tab på de allerede udbetalte dele af salgssummen. En anden stabil indtægt var de kirketiender, som man endnu havde i behold.

Så vidt man kan se, havde Ussing allerede fra o.

1795 afviklet sine forskellige foretagender, der næppe havde bragt ham noget virkeligt udbytte, men tværtimod må antages at være grunden til, at hans sidste år som hospitalsforstander blev økonomisk besværlige. Hans sidste regnskabsaflæggele er fra 1819.

Ved decessionen af regnskabet for 1819 fandtes Ussing at være hospitalet skyldig 2378 rdl. rede sølv og 406 rbdlr. sølv. Og med dette beklagelige resultat synes han at have afgivet ledelsen, frivilligt eller ej. Det blev hans svigersøn, gæstgiver Peder Ramsing i Ribe, der kom til at klare den konstaterede gæld, idet han dog samtidig blev konstitueret som hospitalsforstander. Ramsing tilbød at afvikle gælden på følgende måde:

I næste års regnskab at føre til indtægt 72 rdl. r. s. og 6 rbdlr. Af de tilbageblevne 1800 rdl. r. s. og 200 rbdlr. ville han i juni termin 1821 betale 200 rdl. r. s. og det følgende år 300 rdl. r. s. For de resterende 1500 rdl. udstedtes en obligation i gården Grønne-gade nr. 318 med 1. prioritet. Det oplystes ved denne aftale, at en auktion over »endel min svigerfaders effekter til afdrag på hans gæld« havde indbragt 505 rdl. r. s. og 200 rbdlr., som altså havde kunnet fradrages ovennævnte beløb.¹⁹⁾

Alt i alt en økonomisk ynkværdig afslutning på Niels Ussings næsten halvhundredårige forstanderskab og en tilsyneladende anstrengt start for Peder Ramsing, der 1820 efter ansøgning fik anvist 800 rbdlr. af hospitalets midler »for at kunne bestride R. H.' forestående udgifter i tilstundende 3. kvartal.«

Ud fra samtidens betragtning kunne omstændighederne ved forstanderskiftet o. 1820 næppe give anledning til moralsk fordømmelse blandt byens bor-

gerskab og mindst hos direktionen, biskop Hjort og stiftamtmand Koefoed, der omtrent samtidig begge ved deres død efterlod sig stærkt angrebne eller helt tømte offentlige kasser.²⁰⁾

NOTER OG HENVISNINGER.

1) F.R.A. VII bd., 347 ff. Saml. Jydske Samlinger VIII bd., 79. 2) Ribe hosp.' arkiv. Div. dok. 1518/1778. 3) De hosp. tillagte tiender var: Gaverslund sogn, Vejle amt, Næsborg sg., Aarre sg., Vejrup sg., Starup sg., Grimstrup sg., Lustrup by, Henne sg. og Lønne sg. 4) Om denne »sandtold«, der gennem lange tider opførtes i hosp.' regnskaber som 2 dlr.s indtægt, herskede der omkring 1818 nogen uvished. Den skulle svares af Fanø, men det har formodentlig været besværligt at få beløbet indkrævet, hvorfor hospitalsforst. har foretrukket selv at betale de 2 dlr. Ved nævnte tid, da det var blevet knappere med pengene, har forst. igen forlangt afgiften betalt. Birkedommeren på øen måtte spørge om en nærmere forklaring, og forstanderen svarede, at ifl. et kgl. brev af 1578 skulle fiskerne på Fanø årlig betale 2 dlr. til Ribe hosp., men pengene var ganske vist ikke blevet opkrævet i en årrække. 5) R. hosp.' ark. Kopibøger 1776 ff. 6) sst. 7) Resol. og breve 1673/1776. 8) Kopibøger. 9) sst. 10) Smith og Hermansen: Ribe Bys Hist. 1730-1820, 110. 11) Kopibøger. 12) sst. 13) sst. 14) sst. 15) Efter kapitelstaksten i Århus stift. 16) Kopibøger. 17) Ribe Bys Hist. 1730/1820, 111. 18) Resol. o. br. 1777/1817. 19) Resol. o. br. 1818/42. 20) F.R.A. 1906 og 1919 ff.

Jernalderens brolagte stalde

Af Niels Thomsen.

Gennem de store arkæologiske undersøgelser af jernalderens bopladser, der fra sidst i 1920'erne fandt sted, væsentlig i Himmerland, Thy og Vestjylland, og som kulminerede med Gudmund Hatts storstilede undersøgelse af en landsby ved Nørre Fjand ved Nissum Fjord 1938-40,¹⁾ fik man et indgående kendskab til husbygningsteknik og -skik i den ældre jernalder, tiden omkring vor tidsregnings begyndelse.

De mange, til held for arkæologerne nedbrændte hustomter, der afdækkedes dengang, fortalte, at jernalderbonden, hans husstand og hans kreaturer boede samdrægtigt og lunt i samme hus. Vi fik også at vide, at den specielle jyske skik at orientere bygningerne øst-vest, allerede da var det, man brugte. For det meste med den menneskelige beboelse i vest, mens stalden lå mod øst.

Samtidig må det dog siges, at disse undersøgelser gav et noget skævt billede af en bebyggelsestæthed i de her omtalte egne, mens Østdanmark næsten ikke var med. Det er dog ganske klart, at jernalderens landsbyer også har været tilstede i Østjylland og på øerne. Muligvis har århundreders intensiv

Fig. 1. Vognsbøl-huset set fra øst. Til højre stuldens fine indgangsbro-lægning. I midten stuldbrolægningen med stenfri rende. Ovenfor den endnu ikke udgravede vestlige beboelsesende.

dyrkning forlængst fjernet sporene af dem eller også ser det simpelthen sådan ud, at arkæologerne ikke har fundet dem endnu. Eller for at sige det anderledes med et citat af en kendt jysk museumsmand: » . . . men så meget er sikkert, at hvis vi ikke snart får det arkæologiske arbejde bedre organiseret her i landet, vil fundkortene efterhånden ikke så meget afspejle forhold i oldtiden som vise de forskellige lokalmuseers områder og interesser.«²⁾

Sydvestjylland var stort set ikke med i 30'ernes undersøgelser. Bopladsforekomster var nok hist og her erkendte, men regulære udgravninger fandt ikke dengang sted her, og nogen placering i den arkæologiske litteratur fik egnen slet ikke.

Derfor er det forståeligt, at de mennesker, der stod bag det i 1941 oprettede museum i Esbjerg, næppe anede, at museet ville få en helt uafviselig opgave netop indenfor den her omtalte undersøgelseskategori. Den at klarlægge Esbjergegnens be-

byggelseshistorie specielt i den ældre romerske jernalder.

Allerede i besættelsestiden dukkede spredte fund op i *Sædding*, men det var først da det i 1945 blev klart, at der i *Vognsbøl* tæt nord for Esbjerg fandtes en større jernalders boplads, at væsentlige undersøgelser satte ind.

Det begyndte med, at konservator Knud Thorvildsen fra Nationalmuseet udgravede resterne af et nedbrændt hus af den traditionelle vestjyske type. Det var ca. 10 meter langt og ca. 4,5 meter bredt, med beboelse i vest og stald i øst. Denne stald var brolagt. To uregelmæssige stenlægninger med en stenfri rende imellem i husets længderetning, den nordligste korresponderende med en fint lagt indgangsbrolægning i husets nordøsthjørne. (Fig. 1.) Ganske givet et fast gulv for kreaturerne, med et afløb, en grebning.³⁾

Fund af brolægninger i jernalderens landsbyer er såre almindelige, især omkring husenes indgangspartier, men *Vognsbøl*-husets brolagte stald havde på det tidspunkt, udgravningen fandt sted, kun en enkelt parallel, nemlig i *Kjærøsing*, Bryndum sogn, bogstavelig talt inden for synsvidde. Der undersøgte i 1932-33 Hans Kjær, og senere efter dennes død Roar Skovmand og P. V. Glob et lignende anlæg.

I et 13,5 x 5 meter stort hus fandtes da i østenden en staldbrolægning, men i en betragtelig finere udformning end *Vognsbøl*-husets, idet den havde en forsænket, smukt lagt grebning. (Fig. 2.)⁴⁾

Med sit eget fund og den halvt glemte undersøgelse i *Kjærøsing* in mente foreslog Knud Thorvildsen, at disse brolagte stalde meget vel kunne være

Fig. 2. Kjærings-husets staldende fra sydvest. I forgrunden rester af den sydlige indgangsbrotægning samt den brolagte »forstue«. Bag den ses den noget forrodede staldbrotægning og den fint lagte grebning.

en speciel sydvestjysk foreteelse, og senere undersøgelser skulle da også give ham ret.

I 1952 dukkede den tredje brolagte stald op, denne gang i *Boldesager* i Esbjergs nordøstlige udkant, kun halvanden kilometer fra Vognsbøl-pladsen og omkring to fra Kjærings-husets fundplads på den nuværende lufthavn. Det skete ved anlæg af en moderne gade, Langelandsvej, og trods de afbræk, gadens kloakgrøfter gav i undersøgelsen, fik udgraverne et nogenlunde sikkert billede af en ca. 12 meter lang stald med en uregelmæssig, forsænket grebning, og en tydelig opdeling i båse med jordgravede skillevægge. (Fig. 3.) Gravningen, der blev udført af Esbjerg Museum ved hjælp af seminarieelever, gjaldt kun selve staldanlægget, idet

husets beboelse, der undtagelsesvis var placeret i østenden, lå og endnu ligger dels under et dige, og dels på et gartneris fint kultiverede jord, men muligheden for at få udgravningen endeligt afsluttet skulle dog nu være inden for rækkevidde.⁵⁾

Stald nr. 4 kom et par år senere. Maleren Oscar Harder havde i *Sjælborg* plantages udkant på gårdejer Hans Knudsens jord fundet en bopladsforekomst, og en undersøgelse, der fra Esbjerg Museums side satte ind året efter, i 2 perioder under ledelse af Peder Mortensen fra Forhistorisk Museum i Århus gav så fine resultater, at Esbjerg kommune købte arealet, gav museet frie tøjler på udgravningsfeltet og har nu i samråd med Nationalmuseets 1. afdeling restaureret de fundne jernalderhuse og fredet stedet.

De mange gode ting, der kom frem dèr⁶⁾, har unægtelig bragt sydvestjysk jernalderforskning frem i søgelyset, men her er det naturligvis blot stalden, der har interesse. Den var godt 9 meter lang, også den havde forsænket grebning, at se til noget uregelmæssig, men dog pænt lagt med markeret kantning og med udsøgte små sten i bunden. (Fig. 4 og 5.) Staldenden var skilt fra den vestlige beboelsesende ved en fin stenpikning, en gang der gik på tværs af huset fra dør til dør. En detaille, der også ses i Kjæringshuset, og som nu også har vist sig på den ikke færdiggravede bopladsforekomst på gårdejer Th. Thøgersens marker i *Myrthue*, på sydsiden af Varde ås udløb i Ho bugt.

Dèr fortsætter en udløber af et pænt anlagt, brolagt gadesystem simpelthen som en finere stenpikning fra syd tværs gennem et hus og ud gennem dets norddør. Dette hus var ret kort, ca. 9 meter, og selv om det ikke havde noget staldanlæg, var

Fig. 3. Del af Boldesager-stalden fra sydvest. I forgrunden en kloakgrøft fra moderne gadeanlæg. Den uregelmæssige grebning bemærkes i midten. I brolægningen til højre for denne ses sporene af en af båsenes skillevægge.

familieskabet med de to førnævnte »forstuer«, eller hvad man vil kalde dem, indlysende.

En februardag i 1960 blev jeg ringet op fra Stadsingeniørkontoret i Esbjerg. Ved gadeanlæg i et byggemodent areal i *Spangsbjerg* var man stødt på »noget brolægning«. Den sag skulle naturligvis klares trods surt vintervejr, og de amatørarkæologer, der er tilknyttet Esbjerg Museum, gik til det. Trods al velvilje fra arbejdsledelsens side, der bl. a. gav sig udslag i, at nødvendig fjernelse af overjord blev udført af kommunens arbejdere, var det en hastesag, og det arkæologiske arbejde blev som så

ofte før gjort under devisen: Redde, hvad reddes kan.

Der fandtes ret hurtigt i kulturlaget skårmateriale fra ældre romersk jernalder i de nedbrændte rester af 2 huse, der lå parallelt ret tæt på hinanden, øst-vest på tværs af den nuværende Bakkevej. Ved det sydligste blev der blot tid til en nødtørfdig undersøgelse af nogle få kvadratmeter omkring en kloakgrøft, hvorved en del lerkar blev taget op, og et temmeligt medtaget ildsted afdækket. Interessen samlede sig nemlig hurtigt om den stump brolægning, der var den egentlige årsag til undersøgelsen. Den hørte til det nordlige hus, og den blev til det, arkæologerne håbede, endnu en brolagt stald.

Den blev fremdraget under de vanskeligst mulige forhold, manglende tid, skiftende frost, tø, snesjap og isslag. Den endelige rensning af brolægningen blev lavet ved hjælp af en blæselampe, men resultatet var nok den megen møje, de valne fingre og våde fødder værd. (Fig. 6.)

Spangsbjerg-stalden, som den jo nok fremover vil kaldes, må siges både at være den finest udførte og den bedst bevarede af de 5 hidtil fundne. Bemærkelsesværdig er først og fremmest den omhyggeligt lagte grebning, der ligesom hele brolægningen er bredest i vest, inde i husets midte, og smallest ved østvæggen, med antydning af et afløb ud af huset. Grebningen havde da også et fald fra vest på en halv snes centimeter.

Udover at konstatere et stenlagt, firesidet ildsted i den vestlige beboelsesende måtte yderligere undersøgelse opgives. Men ved velvillig imødekommenthed og hjælpsomhed fra myndighedernes side lykkedes det at redde det 7 meter lange staldanlæg, der vel må siges at være Eshjergs ældst bevarede

Fig. 4. Sjelborg-huset under udgravningens sidste fase, set fra vest. I baggrunden staldbrolægningen og den foranliggende »forstue«. I forgrunden den helt udgravede beboelsesende med ildsted, mortersten samt udtømte stolpe- og raftehuller.

bygningsrest, idet stald og ildsted blev taget op og flyttet til museets have.

Først i juni 1961 blev der ved forberedelse til byggearbejdet samme sted i Spangshjerg atter fundet jernalders kulturlag. En undersøgelse sattes øjeblikkeligt ind fra museets side, og den står på, mens dette skrives. Der er tale om ødelagte gadeanlæg, 2-3 brændte huse, et interessant fund af korn, der var ristede ved branden og dermed bevarede, og som nu sendes til bedømmelse på Nationalmuseet, og — vigtigst for os — den sjette staldbrolægning. (Fig. 7.)

Fig. 5. Detalje af Sjælborg-husets staldbelægning med den forsænkede grebning. Set fra vest.

Denne nyfundne forekomst ligger tæt sydvest for de førømtalte husrester. Stalden er størrelsesmæssig som den først fundne, ca. 7 x 2,5 meter. Grebningen har et betragteligt fald, ca. 25 centimeter fra husets midte til dets østgavl, og den er her ført ud gennem væggen, tilsyneladende til et askefyldt hul udenfor huset.

Fig. 6. Spangsbjerg-stalden fra øst, med den fint lagte grebning.

Vi har altså her 6 huse af jernalderens velkendte type, men som skiller sig ud ved et særpræg, stald-brolægningerne. De findes i et snævert område omkring Esbjerg. Spangsbjerg-husene lå kun ca. 700 meter fra Vognsbøl-huset, og ligesom dette på Holmebækkens sydskrænt. Trods nutidig stednavneforskell har disse, og vel også Boldesager-huset hørt til samme landsbysamfund. Dertil kommer så Kjærasing, der lå ved Spangsbjerg møllebæk, og Sjælborg, der blot er en enkelt detaille i en række bopladsforekomster ved Hobugtens kyst.

De brolagte stalde er nu efterhånden gledet ind i litteraturen som noget specielt sydvestjysk⁷⁾, men selv om det jo er rart at have noget for sig selv, vil det dog være nyttigt at undersøge, om der skulle være paralleller at finde andetsteds.

Tidligere bopladsundersøgelser nordpå i Jylland har dem som nævnt ikke i fundberetningerne, og mulighederne for at finde dem på de kanter er, i betragtning af det store antal udgravede hustomter, små. Heller ikke det mere sparsomt undersøgte område mellem Ringkøbing-egnen og Varde å kan endnu opvise en staldbrølægning.

På Esbjerg-egnen kan man altså, indenfor Esbjerg Museums virkeområde, eller rettere indenfor nogle aktive arkæologi-interesseredes begrænsede rækkevidde, konstatere, at en speciel staldudformning findes netop der. Om den findes i den arkæologisk set udækkede østlige del af Ribe amt, eller i Sydjylland i det hele taget, vil forhåbentlig fremtiden vise.

I øjeblikket tyder det dog på, at vi skal sydpå for at finde frænder til vore stalde. Et nyudkommet værk om de nordfrisiske øers forhistorie⁸⁾ har dem nemlig med, idet de kendes fra 2 lokaliteter, begge på Sild. («Møllenknob» ved Archsum, samt ved Wenningstedt.) (Fig. 8 og 9.) Familieligheden er tydelig. De har begge forsænket afløbsrende, og de er begge fundne i øst-vestorienterede huse fra ældre romertid. De er dog ikke så store som de sydvestjyske, idet Wenningstedt-brølægningen er 3,7 x 1,1 meter, mens den i Archsum er godt 2 meter lang.

Det er ganske klart, at man ikke ud fra det her fremlagte kan danne sig en færdig mening om denne fundgruppes placering. En arkæologisk publikation vil næsten altid være at betragte som en statusopgørelse; der kan når som helst komme ting frem, der ændrer det øjeblikkelige syn på tingene. Desuden må andre fundmæssige faktorer selvsagt drages ind i drøftelserne.

Det gælder for forskningen af den ældre romer-

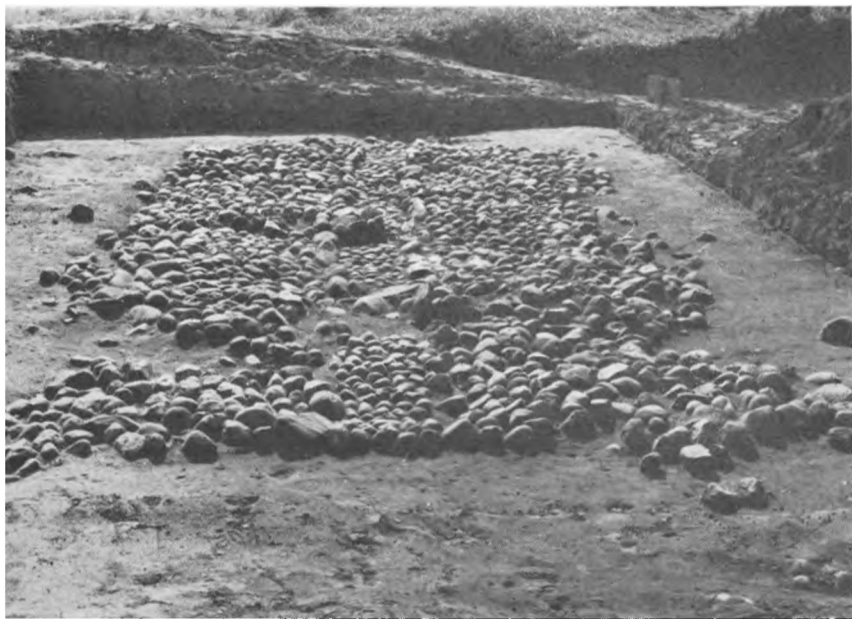

Fig. 7. Den sidste fundne staldbrolægning i Spangsbjerg fra vest. Midt i grebningen ses en cirkelformet brolægning, formentlig stammende fra en senere afstivning af husets tag.

ske jernalder, at stoffet er uendeligt stort. Gravformerne og deres keramik, og ikke mindst bopladsernes keramik er genstand for indgående og slet ikke færdige undersøgelser. F. eks. er materialet fra de førnævnte store udgravninger for 20-30 år siden ikke færdigbearbejdet endnu.

Periodens fundmateriale viser tydeligt hen til egns- og landsdelsforskelle, der må opfattes som en efterhånden udviklet stammedeling. Johs. Brøndsted⁹⁾ påpeger således en nordjysk, en midt- og østjysk samt en syd- og sønderjysk gruppedeling, og det skal vel være i relation til denne, vi skal søge at anbringe staldene og de andre jernalderfund omkring Esbjerg på den rette hylde.

Afbildninger af keramikken fra de 2 omtalte hus-tomter på Sild, og samtidige bopladsforekomster

på de nordfrisiske øer i det hele taget viser typologisk set ensartethed med det righoldige materiale, der ligger på Esbjerg Museum fra egnens bopladser, men det må naturligvis straks siges, at uden

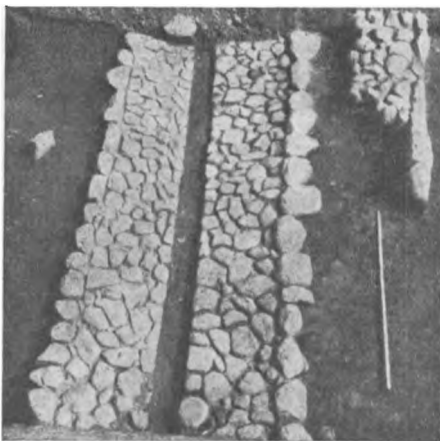

Fig. 8. »Møllenknob« ved Archum på Sild. Brolægning med stenfri midterrende.

indgående sammenlignende studier af både nordligt og sydligt materiale går det ikke an uden videre at drage slutninger.

Løvrigt ser det sådan ud, at der for at skabe sikrere forbindelse mellem vort og det fint publicerede tyske stof, må ganske anderledes undersøgelser til end dem, der hidtil er præsteret fra dansk side. Den tilsyneladende fundfattigdom langs den sønderjyske geestrand, hvad angår jernalders bopladser, er næppe i overensstemmelse med de faktiske forhold, men de forbedrede arbejdsmuligheder Haderslev Amts Museum har fået efter at have

fået sit landsdelsmuseumsmandat vil formentlig også give sig udslag i udgravninger på de vestlige kanter. Det er også at håbe, at Nationalmuseets

Fig. 9. Wenningstedt på Sild. Brolægning med smal, forsænket afløbsrende.

igangværende undersøgelse af den store urnegravplads ved Drengholm bliver fulgt op med boplads-eftersøgninger.

Skal man alligevel, trods den her bemærkede usikkerhed, frem med en konklusion af det her skrevne, og det skal man vel, må det blive følgende:

Man får ved at sysle med sagen et indtryk af en vis samhörighed mellem den sydlige vestkysts bopladser, nærmere sagt fundene ved det nuværende vadehavsområde. De særlige vilkår her kan udmærket have frembragt et stammefællesskab, der nu giver sig udslag i fundmæssig ensartethed. Den her fremsatte mening kan være rigtig eller forkert, det vil fremtidig forskning afgøre, men vigtigst er det, at den her fremlagte detaille, de brolagte stalde, vil komme til at tale med, når placeringen og afgrænsningerne af jernalderens befolkningsgrupper såvel i Jylland som sydpå skal drøftes.

NOTER: 1) Arkæologisk-kunsthistoriske Skrifter Bind 2, nr. 2: Gudmund Hatt, Nørre Fjand, An early iron-age vil-lage site in West Jutland. - 2) Hans Neumann i: Jens Raben — Et mindeskrift, s. 118. - 3) Fra Ribe Amt, 1949, s. 204-12, Knud Thorvildsen: En hustomt fra romersk jernalder i Vognsbøl. - 4) Nationalmuseets fundnummer C 22620 og sb. nr. 317 af Brøndum sogn. - 5) KUML, 1953, s. 171-81, Niels Thomsen: Om en vestjysk stald. - 6) KUML, 1959, s. 13-27, Niels Thomsen: Hus og kælder i romersk jernalder. - 7) F. ex. Johs. Brøndsted: Danmarks Oldtid III (1960), s. 135. - 8) Kersten/La Baume: Vorgeschichte der nordfriesischen Inseln (1959). - 9) Danmarks Oldtid III, s. 179.

Billederne fig. 8 og 9 er gengivet efter Karl Kersten og Peter La Baume: Vorgeschichte der nordfriesischen Inseln efter velvillig tilladelse fra forfatterne og fra Karl Wachholtz Verlag, Neumünster, hvorfor forf. takker hjerteligst. Samtidig er forf. stud. mag. Jørn Street-Jensen tak skyldig for hjælp ved oversættelse af en del tysk stof.

Småstykker

Vester Vamdrup Vandmølle

Vester Vamdrup Vandmølle er meget gammel. Dens Historie kan forfølges tilbage til Middelalderen.

I en Fortegnelse over Breve, der 1524 fandtes i Sølvkammeret paa Københavns Slot nævnes »ett knytte breff aff *Ebbe Anderssen*, lydendes paa Wamdrup mølle og mere gods ibidem, paa en gordt kalles *Søogaardt*.« Hvornaar Brevet var udstedt af Ebbe Andersen kan ikke ses. Men 1513 forlenes Møllen til *Klavs Johansen Lindenov*, der senere paa Aaret fik Lenet frit for Afgift og maaske endog har købt Møllen. I alt Fald kommer den bort fra Kronen og ind under *Vamdrupgaard*. Denne Gaard og dens tilliggende Gods mageskifter *Peder Rantzau* til Frederik II 1579, og derved kommer den atter ind under Kronen. Maaske er Møllerens Landgilde sat i Vejret ved disse Ejerskifter. Mølleren faar den i alt Fald ikke betalt, og 1583 befaler Kongen Lensmanden paa Koldinghus, at da Mølleren skylder næsten al sin Landgilde for 3 Aar, skal han tage alt, hvad Mølleren har i Behold, udvise ham af Møllen, indsætte en anden deri og sætte Møllen for en rimelig Landgilde.

1635 er det atter galt, da formaar Mølleren ikke at betale sin Mølleskyld, men det kom af, at der havde været Tørke om Sommeren med for lidt Vand, og til andre Tider, naar der var »stort Vandløb og Regn, har han for meget Vand, saa at Møllen gænger i Bagflod og ikke kan male.« Lensmanden lod Møllen grundig istandsætte.

Under Karl Gustavkrigenes grusomme Ødelæggelser af Egnen blev Møllen afbrændt og ganske øde. *Steen Bøcher* oplyser i sin Bog om Vandmøller, at endnu 1683 var der kun »et gammelt afbrændt Møllested paa Vamdrop Mark«, og Mølledammen var blevet til Eng. Først hen imod 1700 kommer den i Gang igen, men den døjer vedblivende med Vandtilførslen, ofte er der for lidt Vand, men undertiden dog saa meget, at Vandflod og Is ødelægger den.

Henimod Slutningen af det 18. Aarhundrede er Møllen gaaet over i Privateje. Der var som sædvanligt Mølletvang, Omegnens Beboere maatte ikke lade deres Korn male andre Steder, ikke engang Herregaarden *Østerbygaard* havde Lov til, da den byggede Vindmølle 1801, at male fint Mel eller Brødkorn, ogsaa den skulde søge Vandmøllen indtil Mølletvangens Ophævelse 1862, da Mølleriets blev fri Næring.

1844 opførte Møller *Søren Hansen* en Vindmølle paa en Høj nordlig for Gaarden. Dog oplyser *Steen Bøcher*, at der var baade Vind- og Vandmølle 1838. Muligvis er den da fornyet eller ombygget i 1844. Møllen var synlig viden om, og dens Vingefang var et af de største i Jylland.

Ca. 1760 blev *Oluf Kristiansen* Møller her. Han var fra Hostrup i Sønderjylland og døde 26. Okt. 1824. Hans Hustru, som hed Ellen, døde først 1841. Det er *Oluf Kristiansen*, som køber Møllen i Selveje.

Fra gammel Tid gik den ret vigtige Landevej fra Vester Vamdrup By og til Sønderjylland Vest paa gennem Møllegaarden og over to Træbroer, den ene over Mølleren og den anden over Kongeaen. Oluf Møller søgte om Lov til at opkræve Bropenge af de kørende, men fik ikke Tilladelsen i første Omgang, men efter en fornyet Ansøgning bevilgedes det 1811. For Bropengene skulle han saa holde Broen vedlige.

Sønnen *Peter Kristiansen* var Ejer 1824—ca. 1842. Hans Hustru Volborg Marie Ladegaard døde 1842. Den næste Ejer var *Søren Hansen* af Anst til ca. 1860, han døde 27. Feb. 1870. Den 17. Juni 1845 fandtes Gaardens 25aarige Tjenestepige Kristiane Jensdatter fra Vejen druknet i Mølledammen. Da man ikke mente, det var Selvmord, blev der indledt en Retssag mod Mølleren.

Søren Hansens Hustru, *Karen Brødsgaard*, der døde 1878, var af den velkendte Brødsgaardslægt fra Jordrup. Der opstod en Del Tvistigheder om de ovennævnte Bropenge, idet Mølleren beskyldtes for at tage for meget, saa 1859 maatte Sogneraadet undersøge Sagen. Efter Mølleren's Opgørelse beløb Bropengene sig til omtrent 120 Rdl. aarligt. Sønnen *Peder Hansen* havde Møllen ca. 1860-78. Han blev tvungen til at sælge Gaarden, idet den tidligere Velstand i Møllen i Faderens Tid var opbrugt. Peder Hansen flyttede fra Egnen. Hans Hustru *Karoline Nielsen* fra *Lykkesholm* i Bastrup var afgaaet ved Døden 1877.

Som næste Ejer fulgte Alsingeren *Elholm* 1878. Han havde kun Møllen til 1880, da han mageskiftede den med 130 Td. Land til *Hans Ravn*, der afstod Gaarden *Donneruplund* i Give Sogn og 15000 Kr. i Bytte. Hans Ravn var en Mand, der ikke var

bange for at prøve noget. Før han kom til Sognet, drev han et Bageri i Børkop og en Gaard med Teglværk i Brejning. Derefter fik han Donneruplund, en tidligere Herregaard med Løvskov til. Da han flyttede til Vamdrup, fyldte Flyttegodset 29 Jernbanevogne, det var meget i denne Tid. Men foruden Besætningen var der også Træværket til en ret stor Bygning, den nuværende Hestestald m. m., desforuden svære Aksler af Eg til Vindmøllen og de to Vandhjul. Mølleriet og Landbruget var dog ikke nok for den driftige Mand. Han oprettede *Mejeri* og *Osteri* og opkøbte Mælk hos Omegnens Landmænd. Han begyndte ogsaa *Bageri* paa Vandmøllen og drev et *Træsliberi*.

Indimellem var han ogsaa Ejer af et Par Nabo-gaarde, *Granly* og *Enggaarden*. Paa Granly byggede han en ny Bindingsværkslænge. Tømmeret var med fra Donneruplund. Da Ravn kom til Møllen var der ca. 23 Tdr. Land Eng Øst for Stemmeværket, der nærmest laa som Møllendam. Ravn lavede, næsten ene Mand, en lang Kanal langs Landkanten, tildels ved Vandets Hjælp, saa Mølledammen blev indskrænket til ca. 1 Td. Land. Efter Tiden dengang var han velhavende, idet hans Kapital var paa 70.000 Kr., foruden hvad Besætning og andre Ejen-dele beløb sig til. Han var heller ikke uden Lune. »Det er lettere at tjene 70.000 Kr., end det er at sætte dem til!« sagde han.

Et Par Gange havde han afstaaet Møllen. Saaledes solgte han den 1897 og købte den tilbage 1901, solgte den atter 1903 for at købe den tilbage 1907. Endelig solgte han den for stedse 1909. — Paa Vandmøllens Jord ved Vamdrupvejen laa en gammel, nu nedbrudt *Rytterskole*. Den brugte Ravn som Bolig, hver Gang han havde solgt Vandmøllen.

Køberen i 1897 var *Simon Schmidt* fra Øster Lindet, men Ravn maatte altsaa overtage den 1901. Ejeren 1903-07 var *Hans Hørlyck*. Han solgte Engen Vest for Møllebroen til et Fiskeriselskab, der anlagde en Del Fiskedamme, som dog nedlagdes efter Selskabets Ophævelse, og Engen er igen kommen ind under Ejendommen.

1909 købte *Andreas Ferdinand* Møllen og havde den til 1916, da han solgte til nogle Ejendomshandlere. Ved samme Tid lagdes Jorden fra den nedlagte *Enggaarden* paa Bastrup Mark, ca. 59 Td. Land, ind under Møllegaarden. I Forvejen var Ejendommen *Knurborgs* Jorder lagt ind derunder. Den laa Nordvest for Møllen, nævnes allerede 1579, da den sammen med Møllen og Vamdrupgaard og øvrige Gods kom ind under Kronen. Knurborg var ikke frugtbar, og tit var det fattige Folk, der boede der. Det temmelig lange Vaaningshus laa Vest for Vejen til Horskjær, og der var tit et Par Lejefolk. Bygningerne blev nedbrudt ca. 1890. Blandt Ejerne kan nævnes Møllebygger *Niels Lorentzen* 1840. Ejendomshandlerne bortsolgte 50 Td. Land fra Møllen til L. Thuesen og Chr. Paulin. Selve Gaarden afhændede de til Kammerraad *Nielsen* 1916, men overtog den atter 1918. 1919 solgte de til *H. Kristensen*, der 1921 solgte til Ejendomshandlere. 1922 købte *Andreas Ferdinand* den atter. Han er gift med en Datterdatter af Hans Ravn og har Gaarden endnu.

Møllen har en Gang været en stor Bedrift. Efter Sigende strakte Mølletvangen sig helt til *Københoved*. Landmændene langvejs fra kom med stort Læs. Blev Kornet ikke malet den Dag, overnattede Møllegæsterne, og en Selvfølge var det, at de spiste ved Møllerens Bord. I Aalekisten ved Frislusen

kunne der fanges en Mængde Aal. 1916 blev Møllerne nedlagt. Opstemningsretten købtes af Bønderne, da Vandet stemmedes op i deres Enge.

Nu er Stemmeværket borte. Kongeaaen er reguleret fra Ødis Skel til i Nærheden af Knagmøllen. Vindmøllen og Vandmøllehuset er fjernet. Vejen gennem Gaarden er nedlagt og ført Syd om Møllen. Den før saa travle Virksomhed er blevet til en stille Bondegaard, hvor dog meget af Idyllen er bevaret.

P. Moos.

Kilderne er afdøde Lærer Byriels Optegnelser, Steen Bøcher: Vandmøller og andre Vandkraftudnyttelser i Ribe Amt, 155 f. Kronens Skøder I, 217. Ældste danske Archivreg. IV, 389. Meddelelser af fru Ferdinand.

Var der mangler ved muldsærk og ru?

I februar 1746 døde en gammel pige i *Varde, Karen Hansdatter*. Skønt hun var så uformuende, at byfogden henregnede hende under »de fattiges tal«, havde hun dog selv svoret på, »at hun efter hendes stand skikkelig kunne bestedes til jorden.« Hun må altså i god tid før døden have sikret sig sin ligklædning, en »fuldkommen og komplet ligsærk«.

Hun havde haft ophold hos *Anne Sørensdatter, Michel Engels*, »en fattig borgerkone her af byen,« og der døde hun.

Da liget var lagt i kiste begravelsesdagen, kom »en gammel tysk kone,« *Anne Sophie Gløe*, antagelig en veninde, for at se den afdøde, der var sat ud i Anne Sørensdatters forstue. Anne Sophie Gløe så da, efter hvad hun selv senere bevidnede i retten,

brysthøjde og fæstnet langs kanten. Vi ved ikke, om ruen blev fæstnet til kisteranden, da Karen Hansdatter blev lagt i kiste. Det er vel næppe sandsynligt. Det er dog klart, at her gælder navnet ru klædet over den døde.

At bruge sorte bånd ved hænderne var også sædvane andetsteds. På Rømø blev der således bundet et silkebånd om ærmerne ved håndleddet, til gamle mennesker var båndet sort, til yngre var det lysere eller helt hvidt.

Normalt var ligsærken lidt længere end de almindelige. Her kan vi forstå, at den skulle gå til læggene. Ruen skulle så dække et godt stykke af dens nedre del. Når man her har fæstet de to dragtdele sammen med knappenåle, har man vel gjort det, for at man kunne være sikker på, at liget kunne forblive tildækket. Og da det har været nødvendigt, så det kan være, man må give Anne Sophie Gløret i, at Karen Hansdatters ligklædning har været temmelig knap.

H. K. Kristensen.

Kilder: Ribe bispearkiv, pakken Vester Horne herred 1741-64, byfoged Hjørnings skrivelse til stiftsøvrigheden af 8. marts 1746 med vedlagt kopi af politiforhøret. Ella Jensen og Ester Andersen, foran anførte skr.

Landevejen Ribe-Tønder 100 år. En besværlig tilblivelse.

En vejforbindelse mellem Ribe og Tønder har der naturligvis været fra gammel tid, men simpel som alle fortidens veje. I slutningen af 1700erne, da flere vigtigere reformer gennemførtes, kom også

vejproblemerne på tale. Ved en vejforordning 1793 toges et vist overblik over situationen, enkelte strækninger med betydelig færdsel blev optaget som hovedlandeveje, andre benævntes som mindre landeveje, begge disse vejtyper skulle vedligeholdes af »det offentlige«. Det blev kun til små forbedringer og mindst i Vestjylland, hvor afstandene var store og bebyggelsen tynd.

Det vestslesvigske vejproblem synes ikke at være omfattet af den nævnte forordning. Hertil kunne der være flere grunde, men afgørende var det vel, at sagen henhørte under det særlige slesvigske ministerium og iøvrigt under hertugdømmets administration. Man nåede i hvert fald ikke til bestemmelse om, hvorledes Jyllands hovedlandeveje, hvoraf man regnede med 2, en østlig og en vestlig, skulle sættes i forbindelse med hovedlandevejene i hertugdømmet. Mens den østlige vej gennem Jylland skulle ende syd for Kolding, hvor den sluttede sig til vejen mod Haderslev, skulle den vestlige hovedlandevej ende ved Ribe. Herfra og sydpå savnedes en rimelig forbindelse. Det blev i stedet foreslået at anlægge en hovedlandevej fra Ribe til Haderslev, hvilket dog ikke blev til noget, sikkert fordi de slesvigske myndigheder havde et andet syn på sagen og henregnede forbindelsen til de mindre landeveje. Som modtræk, må det vist kaldes, udbedrede man her i kongeriget vejen Kolding—Ribe (1852), så den kunne optages som hovedlandevej, mens det vestslesvigske vejanlæg ikke blev gennemført.

Det kan ikke overses, at disse vejspørgsmål, som dog synes indbydende til et samarbejde, mødte store vanskeligheder fra såvel kongerigsk som slesvigske side. Og det var uden tvivl dette manglende samarbejde mellem to sæt myndigheder

inden for monarkiet, som var grunden til, at man i lange tider ikke kom videre med den såre tiltrængte hovedlandevej. Andre interesser kan have spillet ind, for det var næsten givet, at en ny hovedlandevej ville gå uden om flere af Vestslesvigs større landshyer samt Højer.

1842 kom en vejforordning for hertugdømmet Slesvig, og heri var der tale om en hovedlandevej Tønder—Ribe til Gredstedbro. Men en ting at trække en vejlinie op på kortet, noget andet at få projektet gennemført. Som en væsentlig besværlighed kunne forudses, at vejen jo skulle gennemskære snart slesvigsk område, snart de under kongeriget hørende enklaver, og dette kunne medføre vanskeligheder, også ud over de rent administrative. For folk, der var henvist til at benytte omhandlede vejroute, og som vidste, at der andre steder blev udført forbedringer af vejene, kunne det være svært at holde utålmodigheden i tømme.

Således kunne man i »Ribe Stifts-Avis og Avertissements-Tidende« for 1. maj 1846 læse følgende, der var forlangt indrykket: »Indsenderen finder det yderst påfaldende, og det kan næppe være generalpostdirektionen bekendt, at pakkeposten mellem Ribe og Tønder i almindelighed bruger henimod 9 timer at passere denne vej, medens pakkeposten mellem Ribe og Haderslev kun har 7 timer, uagtet vejen er længere og lige så slet som til Tønder. Indsenderen, der nyligen har kørt med posten fra Tønder til Ribe, skal vel vogte sig for at benytte en så langsom og tidsspildende befordring oftere, hvilket flere rejsende også havde besluttet.

En Reisende.«

Denne kritik har jo først og fremmest adresse til postvognen og dens kusk, men indirekte peges der

dog samtidig på den usle vej. Noget som helst resultat kunne indsenderen naturligvis ikke vente at skulle følge af et sådant hjertesuk i Ribeavisen. Men man nærmede sig trods alt den tid, da folkets røst skulle blive hørt i sådanne offentlige anliggender.

— — —

I rigsdagssamlingen 1858 blev fremsat et forslag fra regeringen om: Bidrag til anlæg af en hovedlandevej fra Ribe til Tønder. I det til forslaget's behandling nedsatte udvalg finder man tre mænd, som alle var nye i det politiske liv, valgt samme år. Det var Niels Jokum Termansen fra Gammelby, Lærborg sogn, der senere blev kaldt Danmarks lærdeste bonde, overlærer J. F. Kinch fra Ribe, mest kendt som denne bys højt ansete historiker, samt højskoleforstander Sofus Høgsbro fra Rødding, der vil være kendt fra den politiske historie, og som nu 1858 blev udvalgets ordfører. I sin forelæggelsestale oplyste indenrigsministeren, at vejen skulle anlægges efter de for Slesvig gældende anordninger, og da den ville komme til at gå over en del kongerigsk territorium, havde det slesvigske ministerium andraget om, at kongeriget gav et forholdsmæssigt bidrag til vejens anlæg. Amtmanden i Ribe amt havde indstændigt anbefalet, at denne hovedlandevej kom i stand, idet landevejene i de kongerigske enklaver var i mådelig stand og kunne vanskeligt forbedres, før man vidste, hvor hovedlandevejen kom til at gå. Hertil måtte ministeren føje, at det slesvigske ministerium, hvis der ikke kunne fås det ønskede bidrag fra kongeriget, agtede at lægge hovedlandevejen så østlig, at den undgik enklaverne. Nu var det dog foreslået, at vejen skulle gå fra Ribe over Brøns, Skærbæk, Døstrup, Bredebro og

Abild til Tønder. Da rundt regnet en trediedel af denne strækning ville falde på kongerisk område, ville bidraget blive tilsvarende.

Under folketingets behandling af sagen fremkom, ikke mindst fra Sofus Høgshro, flere synspunkter, som klarlagde, hvilke vanskeligheder man ved vejens anlæg måtte regne med. Han var således betænkelig ved, at hele vejstrækningen efter forslaget skulle anlægges af slesvigske embedsmænd og efter slesvigske lovgivning, hvilket »vistnok ville medføre betydelige ulemper for befolkningen« i den kongerigske del. Han måtte derfor foreslå, at der blev anvendt kongerigske embedsmænd i de sogne, hvor flertallet af beboerne hørte under kongeriget. Et andet vigtigt anliggende var, at man efter slesvigske praksis havde tænkt sig at forsyne den nye vej, hvor den skulle ligge under hertugdømmets administration, med *vejbomme*, hvilket betød, at de vejfarende måtte betale her og der for at slippe igennem, penge, der skulle bruges til vejens vedligeholdelse. Da det var foreslået, at den nordligste trediedel af vejen, nemlig fra Ribe til Brøns, skulle stå under kongerigske administration og ikke forsynes med bomme, ville beboerne her på dette slesvigske område slippe for at betale for at færdes på vejen og yderligere undgå at yde bidrag til selve anlægget, hvorimod beboerne i de kongerigske enklaver først måtte deltage i anlægsudgifterne som det øvrige kongeriges borgere, hvorefter de skulle betale bompeng, altså dobbelt betaling.

Det fremgik af den følgende drøftelse, at man i kongeriget på daværende tid ikke havde vejbomme på landevejene undtagen i Københavns amt, og stemningen var imod at gøre nogen afvigelse fra dette princip. I udvalgets betænkning så man hen

til den mulighed, at det kunne lykkes indenrigsministeriet at få det slesvigske min. til at opgive vejboommene, men skulle dette ikke lade sig gøre, måtte man forbeholde sig også at indrette bomme på den nordligste trediedel af vejen, hvilket jo ellers ikke havde været tanken. Ved lovens vedtagelse blev resultatet, at såfremt der skulle opføres bomhuse på strækningen Brøns-Tønder, ville udgiften hertil være kongeriget uvedkommende, mens man iøvrigt indgik på at afholde trediedelen af udgifterne ved vejanlægget.

Under landstingets behandling af forslaget kom der ligeledes en klar modstand mod vejboommene til orde. Men man var betænkelig ved at lade planen om den vigtige og stærkt tiltrængte vej strande på dette spørgsmål. Et medlem udtalte: »Jeg kender den vejstrækning meget nøje, og jeg kan med sandhed bevidne, at den for tiden er den sletteste vej, jeg har passeret i Danmark, ja, på sine steder er den så dårlig at jeg navnlig på strækningen fra Rejsby til Brøns har set mig nødsaget til at stige af vognen og gå . . .« 20. dec. 1858 blev loven vedtaget af landstinget.

— — —

Vejens østlige forløb mellem Skærbæk og Tønder gennemførtes under modstand fra slesvigsk side. Forbedringen var uomtvistelig, og da vejen 1860—62 blev fuldført, lå der ca. 70 års drøftelser bag, en sejt tovtrækning, som afslører et og andet om forholdet mellem kongeriget og hertugdømmet, som kan virke overraskende.

Vald. Andersen.

Solvognen fra Janderup

I »Fra Ribe Amt« 1947, pag. 639-40, skriver arkivar Carl Lindberg Nielsen om »En Solvogn fra Janderup?« Han stiller spørgsmålet, om en bronce-ting fundet i 1750 i en urne ved gravhøjene Guddomhøje, Janderup sogn, V. Horne herred, har været en solvogn af samme slags som Trundholmvo-
gen.

I det arkivmateriale, som Lindberg Nielsen henviser til, beskrives tingen således:

»Ved Siden i samme Høj fandtes og en Urne med fladt Laag paa, hvorudi var af samme Metal tvende smaa ligesom drejede Hjul med en trind Stang imellem henved en Finger lang og Hjulene saa store som et 10 Skillings-Stykke. Midt fra den liden Stang, som var mellem Hjulene, gik atter en anden spidsagtig Stang af samme Længde, altsammen i Lignelse efter en Bagvogn.«

Lindberg Nielsen stiller meget naturligt spørgsmålet om dette kan have været en solvogn. Imidlertid hører Trundholmvo-
gen jo hjemme i ældre bronzealder, og fra den tid har vi som bekendt ingen urnegrave. Jeg mener snarere, at det fundne er identisk med een af yngre bronzealders smykker (en stangnål), af den type, som er afbilledet i »Danmarks Oldtid« II (1958), pag. 241 C.

Jeg mener også, at de i ovennævnte arkivmateriale opgivne mål passer på denne teori.

Det omhandlede smykke er endvidere afbilledet i: Worsaae: »Nordiske Oldsager . . .« 1854, pag. 47, nr. 188 (dog af en lidt anden form). Sofus Müller: »Vor Oldtid«, planche v. pag. 346. Palle Lauring: »De byggede riget«. Turistforeningens årbog 1960 bronzealderen, pag. 47.

Knud Jensen,
overpolitibetjent, Padborg.

Paa Session

Naar man paa *Greneegnen* i sidste Del af forrige Aarhundrede og indtil for ca. 50 Aar siden skulde til Session, som dengang blev holdt i Holsted, saaledes man Dagen før hos den nu for længst afdøde Sognefoged og Lægdsmand *Niels Christensen* i Grene. Her kom alle de, der skulde til Session, samt en Mand af Sogneraadet. Men før man tog paa den lange Tur til Holsted, der var ca. 5 Mil, fik man altid Middagsmad, bestaaende af Grønkaal og Flæsk.

Derefter steg man til Vogns. Det var en stor Høstvogn, hvorpaa var lagt Brædder paa tværs, saaledes at der sad to paa hvert Brædt, og forrest sad Sognefogden og Sogneraadetsmedlemmet. Man kørte ad de sandede Hedeveje i Skridtgang igennem Trøllund, Hegnsvig og videre til *Donslund gamle Møllekro*, hvortil der var ca. to Mil. Der boede man saa. Hestene fik en Krybbe sat for sig og fik et Foder af den medbragte Hakkelse. Sognefogden og de vordende »Jenser« fik noget Øl og Brændevin til det medbragte Smørrebrød. Efter at man saaledes havde gjort sig tilgode, kørte man videre ad de usle Veje, stadig i Skridtgang, men Humøret var jo højt, nu efter at man havde forsynet sig rigelig med Øl og Brændevin. Maalet var nu *Hovborg Kro*, og dertil ankom man først ved Aftenstid. Der skulde man overnatte, men først skulde man jo have noget at spise, og Sognefogden havde da ogsaa sørget for det. Der var bestilt Kødsuppe til hele Mandskabet. Men man havde nu slet ikke saa stor Appetit til den gode Suppe, efter at man var blevet forsynet saa rigelig i *Donslund Møllekro*, men ved Hjælp af nogle Dramme fik man dog en Del sat til Livs.

Saa skulde man se at komme til Ro. Man blev vist ind i et stort Værelse i en Sidebygning til Kroen,

hvor der var lagt et tykt Lag Halm, der måtte man saa lægge sig, som man nu kunde bedst. Mange havde slet ikke Lyst til at sove, men blev oppe hele Natten og spillede Kort eller andet, man kunde finde paa. Humøret var højt, ind imellem sang man de gamle Soldatersange »Dengang jeg drog afsted«, »I Natten klam og kold« og andre.

Dagen efter skulde man jo saa paa Sessionen. Den begyndte Kl. 10 paa *Holsted Tinghus*, saa man skulde tidligt afsted, der var to Mil til Holsted fra Hovborg, og det var mere alvorligt end at ligge i Halmen i Krosalen. Der var adskillige, som ikke var særlig begejstrede for dette Soldatervæsen. En havde saaledes drukket meget stærk Kaffe og taget nogle store Kaffepunche for derved at faa Hjertebanken, en anden havde nogle daarlige Fødder, Tærne havde han nemlig faaet til at sidde oven paa hverandre ved Hjælp af noget tyndt Sejl garn. Men Lægen, som synede Karlene, var klar derover. Han traadte nemlig paa Karlens daarlige Fødder, saaledes at de atter fik den naturlige Facon, og Karlen med det daarlige Hjerte gik det ikke bedre. De blev begge udskrevet til Infanteriet.

Naar Sessionen var overstaaet blev der rigtig Liv i de vordende »Jensere«. Man drak og sang til den store Medalje. Sognefogden og Sogneraadsmedlemmet kørte imidlertid hjem, saa kunde de vordende Krigere selv om, hvordan de vilde komme hjem.

En af min Faders gamle Karle, den 90aarige, nu afdøde *Peter Abrahamsen*, som har fortalt mig dette, sagde, at han først kom hjem næste Dags Formiddag. Han fik Lov til at sove Resten af Dagen, men han tilføjede, at det var den værste Bataille, han nogensinde havde været med til.

Peder Johnsen.

En vide

I fællesskabets tid havde hver landsby sin vide, dvs. en lov med fastsatte bøder for overtrædelser. Der kunne oprettes vider for både større og mindre områder. I det følgende fremdrages et eksempel på, at viden kunne gælde et vandløb.

Det var d. 19. aug. 1642, at fæsterne i *Børsmose i Aal sogn* eller deres fuldmægtige trådte frem på birketinget for i en vides form at indgå en aftale om et fælles arbejde. Kærgård birks tingbog beretter herom følgende:

»Christen Nielsen i Børsmose, Hans Tuesen, Volle Knudsen, Christen Christensen, Volle Hansen, Hans Vollesen, Bertel Christensen *ibidem*¹⁾, Iver Henriksen i Oxbøl på sin husbond, velbyrdige Christen Langes²⁾ tjener, Karen Christens i Brik³⁾ i Børsmose hendes vegne, unge Simen Nielsen i Grerup og Hans Nielsen i Kærgård af den bol⁴⁾ i Børsmose, de stod i dag for tings dom og tilforpligtede sig alle og enhver, at de skal møde med to folk af hver gård og to folk af hvert bol på tirsdag 8 dage eller den næste dag derefter, om de ikke den dag for ondt vejrlig kunde møde, og da at udkaste den strøm af Langsø⁵⁾ og i Børsmose Ålestrøm så og at oprydde den gamle ålestrøm, så at vandet kan have hendes løb deraf, og indgik og tilforpligtede fornævnte mænd her i dag for dom på deres egne og på deres, som bemeldt er, alle og enhver, at de skulle udkaste for^{ne} strøm over den østre odde over Bandsbøl kær østen de Vestens broun Bjerre,⁶⁾ efterdi den gamle grob og strøm var efterløben med sand.

Ydermere tilforpligtede de dem, at ingen efter den dag skal have nogen fiskeri udi nogen strøm af søer⁷⁾ udi Børsmose mark, andetsteds end udi

Børsmose ål strøm, som de hidindtil haft haver, og de derudi at have felle[s] og brug, og dennem imellem at skiftes udi lige lodder, eftersom sædvanligt været haver.

Udi lige måde tilforpligtede de dem samtligen årligen at oprydde og opkaste for^{ne} strøm, så tit om året, som det behov gøres, og de derom bliver til sagt, og ingen der udi for^{ne} strøm at styffue⁸⁾ eller opstrøme nogen tid om året, undtagen fornævnte Hans Tuesen udi en 14 dages tid i hans høbjerring, om det fornødent⁹⁾ er, og hannem da straks siden derefter det at opkaste og udrydde, så vidt han derudi strømmen haver, hver mand uden skade.

Og hvo, som fandtes brødig og modtvillige imod nogen af disse for^{ne} punkter og deres forpligt, som ikke møder at udkaste for^{ne} strøm af Langsø, og den at oprydde og opkaste, som bemeldt er, eller den at opstyffne, så og at bruge videre fiskeri med ål sæt udi for^{ne} strøm, som før er rørt, da skal den, som ud i så måder brøsthøldig findes, have forbrudt 1 rxdl. til sit herskab og 1 td. øl, god for 2 rxdl., til menige grander, og granderne at have fri forlov den derfor straks at pante uden al dom, dele eller forfølgning, og ej dermed at bryde enten vold eller lovmål i nogen måde.

Og hvilken af granderne og for^{ne} mænd, som ej vil gå med at udpante fra den, falden er, når de derom bliver advaret, da skal granderne have fri forlov dem derfor også at pante for lige såvidt bøder, som foran står, og ej dermed bryde nogen lovmål i nogen måde.¹⁰⁾

Stod alle til veder mål sting,¹¹⁾ [da] dette vide blev indtegnet, hver ved deres navn indført.«

Peder Byrgesen, lenets ridefoged, tog tingsvidne på lensmandens vegne, og seks af mændene tog genpart.

H. K. Kristensen.

Noter: 1. ibidem = sammesteds. - 2. Chr. Lange til Hesselmed 1609-57. - 3. Brik = et bol lidt uden for Børsmose by. - 4. Unge Simen Nielsen og Hans Nielsen må i fællesskab have drevet bolet. - 2. Langesø var i hin tid af betydelig større udstrækning. Den har afløb mod nord. Den strømmer ud i Børsmose Ålestrøm, der kommer fra øst. Efter foreningen bøjer Ålestrømmen ved Nakkedal brat mod vest ind mellem klitterne og udmunder i havet. Inden strømmen fra Langesø nåede Ålestrømmen, havde sandflugten fra klitter, der var i flugt, stoppet afløbet, så søen må være gået over sine bredder og have ødelagt dens omgivende enge. - 6. Vestens brune bjerge (klitter). - 7. Der var flere søer i området som Mussø, Træborg sø og Tane sø. - 8. styfne = opdæmme. - 9. Man må have lavet et vadested i vandløbet ved at fylde op med sand og grus, som naturligvis hindrede afløbet. - 10. De fleste grander har næppe godvilligt villet pante deres egne naboer. Derfor denne bestemmelse. - 11. Vedermålsting = ting til genmæle, forsvar.

Mindeord

Anton Schou, Skovlund

F. i Rind 8-4-1877. D. i Skovlund 3-4-1961.

En af Historisk Samfunds gode venner og mest virksomme sognetillidsmænd, Anton Schou i Skovlund er død d. 3. april 1961.

Anton Schou er født i Rind sogn ved Herning d. 8-4-1877. Han kom i sin ungdom til at tjene på Ansager-Skovlund egnen. Her fandt han sin brud og trofaste medhjælp gennem et langt liv. Ane Kirstine Jensen fra Hejnsvig. De unge købte en mindre ejendom i Lund, og her udførte de gennem en menneskealder et godt og solidt arbejde og dannede et smukt og sjældent harmonisk hjem, hvor 7 dygtige børn voksede op.

Kirstine Schou er død for cirka 10 år siden, og Anton Schou havde nu ophold på de gamles hjem i Skovlund.

Anton Schou var fra sin ungdom stærkt historisk og litterært interesseret. Han læste meget, alt, hvad han havde mulighed for at skaffe sig af bøger og fritid. Og da han havde en enestående hukommelse, huskede han omtrent alt, hvad han læste. Han kunne helt op i sin alderdom ordret citere lange digte, salmer og sange. Og i et ordskifte var han

ikke let at hamle op med, da han huskede navne, data, årstal og citater, hvor de fleste måtte give op.

Det regnedes for en selvfølge, at han gennem mange år var i ledelsen af det stedlige folkebibliotek. Og ud fra sin tidligt vakte historiske sans var det lige så selvfølgeligt, at Anton Schou gled ind i arbejdet inden for Historisk Samfund og blev een af samfundets mest virksomme tillidsmænd. Det er næppe tilfældigt, at Hist. Samfund på Skovlund-Ansager egnen har så mange trofaste medlemmer. Mange af disse medlemmer kan sikkert fra første færd ledes tilbage til Anton Schous opfordringer og tilskyndelser.

En stilfærdig og jævn mand på livets arbejdsplads. Ja, men en mand udrustet med rige evner, en glimrende hukommelse, vågen historisk sans og en poetisk trang, der gav ham rige glæder ved naturen og ved dansk digtning, ikke mindst salmedigtningen — en ener og en særpræget mand!

Vi er mange, også inden for Historisk Samfund, som med tak mindes Anton Schou.

S. Fr.

Litteratur om Ribe amt

Vald. Andersen: Hærvej-sognet Læborg.

Atter er der i amtets østlige egne udkommet en ny, smuk og værdifuld sognehistorie, nemlig en bog om Læborg sogn. Det er overlærer *Vald. Andersen*, Bække, der har skrevet bogen, dog har pens. lærer *F. R. Astrup*, tidligere Læborg, som gennem mange år har arbejdet med sognets historie, udarbejdet den ret omfattende skolehistorie. Ligeledes har *H. Kelp* leveret bidrag.

Man må beundre den hurtighed, hvormed det er lykkedes at fremstille denne bog. Det var først i 1957, man ved et møde i Læborg forsamlingshus nedsatte et udvalg af sognets folk, der skulle søge at realisere tanken om en sognebog, og som overdrog arbejdet til Vald. Andersen. Han er da også trænet i arkivarbejde og har et ret stort historisk forfatterskab bag sig.

Han skriver: »Da en sognehistorie må betragtes som en mosaik af mange vidt spredte enkeltheder, omfattende vidt forskelligt stof, stilles man ved udarbejdelsen over for valget mellem en kronologisk fremadskridende fremstilling, hvorunder stoffet indføres i de valgte tidsafsnit eller at opdele materialet i emner, hvorved sognehistorien kommer til at fremtræde som en samling af handlinger.« Andersen har valgt sidstnævnte form, »fordi en sognebog også har et formål som opslagsbog.«

Det rent kronologisk beskrivende princip, som vi bedst kender fra Kinchs bog om Ribe, hvor der forøvrigt også er emner, mindes jeg ikke at have set konsekvent gennemført i en sognebog. Selv om Andersen altså medtager en række emner — vel flere end almindeligt — adskiller Læ-

borgbogen sig dog ikke så meget fra de almindelige sognebøgers plan. Her behandles naturforhold, oldtid, kirken, præster, skoleforhold, herregårde, kommunal historie osv., også kæmpearbejdet med de enkelte gårdes historie er behandlet, ligeledes landbruget, fæstebøndernes liv og virke, bierhverv, kulturelt og åndeligt liv, også betydelige mænd er skildret. Der sluttet med en samling sagn og morsomme anekdoter.

Der er mange fine billeder, en stor del på kunsttryk-papir, og desuden ledsages bogen af et fortrinligt sognekort. Der er omhyggelige kildehenvisninger, der viser Andersens grundighed og studiernes store omfang. Der er person- og stedregistre. De kunne have været fyldigere.

Også for ikke-læborgsognere indeholder bogen en rigdom af interessant stof, f. eks. beretningen om det tidligere skovrige sogn, der udsattes for ødelæggende skovtyverier, brande og huggen »gjærdsel«, eller hvordan sognet led »stor skade af ulve«, at kirken hver pinse blev »majet«, smykket med løv, dog ikke 1738. Man mindes Palladius' råd i Visitatsbogen, at man skal »om sommeren føre maj hid ind, og bekende, at I have sådanne Guds gaver i skov og mark, og gode dannekvinder og gode piger vænne dem til at bære deres forklæder fulde af urter og græs om sommeren til kirke at strø det på gulve udi deres busbonds og egen stol.« Man får også noget at tænke på, når man læser: »Af de ikke få sager angående husbond og fæster, som træffes i tingbogen . . . fremgår det som hovedindtryk, at sognets bønder i tiden 1660-1720 i stort omfang undlod at betale deres landgilde, ligesom husbonden i mange tilfælde måtte yde lån. Tiderne var vanskelige, men i kampen for at holde sognets gårde på fode kan man ikke overse den indsats, husbonden i mange tilfælde gjorde.« — Disse forhold, som i nogen grad kan spores andre steder, må skyldes svenskekrigene og da især pestens, hungertyfusens hærgen, og som naturligvis især ramte et hærvejsogn. Aksel Lassen beregner, at da lagdes 87 % af Læborg sogns ejendomme øde, og at der i Riberhus, Koldinghus og Haderslevhus len døde 35-40.000 mennesker af pesten. Ikke underligt, at godsejerne holdt på de få, der var tilbage, eller de nyankomne. I Andersens bog ser vi netop, at der da kom nye slægter.

Ja, sådan kunne man blive ved med at fremdrage emne

efter emne af stor interesse for alle. Det gælder ikke mindst kapitlet: Fæstebønder, liv og vilkår, der er af stor almen interesse. Men læs selv bogen. Den er et værk, der både med hensyn til indhold og udstyr tjener såvel udvalget som forfatterne og trykkeriet (Konrad Jørgensen, Kolding) til ære.

Salomon Frifelt:

Midt under Himlen — hvor Kragerne vender.

»Gennem de jyske Udmarker«s kendte forfatter *Salomon Frifelt* har med sin nye bog *»Midt under Himlen — hvor Kragerne vender«* (Rosenkilde og Bagger 1960) føjet et nyt bind til sine klassiske skildringer af hædrede hedeopdyrkere og foregangsmænd.

Det drejer sig om 22 bidrag, der står fuldt ud på højde med de så velkendte i *»De jyske Udmarker«*. Enkelte af dem har været trykt før i blade eller tidsskrifter. Nok engang røbes Frifelts store evne til med en digters fremstillingskunst at give levende billeder af disse ukuelige slidere og rydningsmænd. Og der er fortalt med et humør og en frejdighed, der virker smittende. Tit er det under interviewets form, livsskæbnen, historien fortælles, ofte med gamle fyndord og glimt af gamle folkeminder; det er ikke bare agerbrugshistorie. Også her gælder det, hvad en af forfatterens venner engang skrev til ham:

*»Udhamret har Du mønster blanke
af folkearvens dunkle skat,
de glimter hjemligt for vor tanke
med præget, Du har på dem sat.«*

Fra vort amt rummer bogen følgende skildringer: *»Den gamle Degnelod i Lønne«*, dvs. det drejer sig om ejeren Otto Mortensen og hans hustru Johanne Marie, som i den første vanskelige tid hjalp sig frem ved fiskeriet. *»Den gang a var ung, da var der piger til —!«* Det er Hans Skomagers hårdføre enke Jensine Pedersen i Sjølborg, der fører ordene, stærke og uforsagte. *»Børn og Børnebørn, Rydningsfolkenes Arv til Efterslægten«*, den gennemsolide og energiske Jens Pedersen (Skrivebanke) og hustru Martha på Lyngvang i Grindsted og deres børn, og sluttelig *»Een af Harald Blaatands Efterslægt«*, Laurids Søndergaard,

Egmosegård i Grindsted, kendt for sin interesse for slægts-historie og anden historie, hvilket han jo ifølge sin op-rindelse er prædestineret til.

L. J. Koch:

Hans Adolph Brorson: Visitatsberetninger
og breve.

Det danske Sprog- og Litteraturselskab udgav for nogle år siden Brorsons Samlede Skrifter ved den gamle bror-sonforsker, dr. theol. og tidligere forstander ved Diakonis-estiftelsen i København *L. J. Koch*. I tilslutning hertil har selskabet nu, ligeledes ved dr. Koch, udsendt Brorsons visitatsberetninger og breve. Andre har tidligere udgivet visse afsnit, således *Thv. Madsen* her i årbogen 1919-22.

Dr. Koch giver først i en indledning en almindelig over-sigt og karakteristik. Beretningerne og brevene virker til-sammen klargørende på portrættet af den store salme-digter og viser os ham levende optaget af sin gerning som biskop. Også her mærker vi hans mildhed i bedømmelsen af personer og menigheder, hans glæde over at møde le-vende kristendom eller at vække den, ofte noterer han, når menigheden var »bevægelig« under prædiken, kate-kisation eller hans samtale og formaninger. Vi ser ham som den gode rådgiver og hjælper af folk i nød, som en retsindig og oftest mild dommer, men dog en skarp iagt-tager, der også kunne være myndig. Han talte folk til hjerte. Ved udvalget af brevene er der især taget hensyn til, hvad der kunne kaste lys over hans person, anskuelser og embedsførelse, og dernæst til det tidsbillede, mange breve tegner. Her belæres vi tydeligt om, at kirkegangen dengang var noget andet end nu; privat og åbenbar skrifte og i det hele taget den strenge kirketugt kom til at lægge en stor arbejdsbyrde på biskoppen.

Bogen er ikke blot af værdi for kirkehistorien og littera-turhistorien, men *den er i høj grad et kærkomment kilde-skrift for personal- og lokalhistorikere i Ribe stift*. Nu behøver man for beretningernes vedkommende ikke at rejse til rigsarkivet, når man vil prøve på at finde noget om de åndelige forhold i sognet i tiden 1742-62, da Bror-son visiterede. Mange sager fremlægger Koch også i bre-

vene. Her er det dog kun et udvalg, så for at være sikker, må lokalhistorikeren ty til biskoppens kopibøger i landsarkivet i Viborg. Men bogen er et hjælpemiddel, man er glad for, og som mangan hjemstavnsforsker vil anskaffe sig. Den burde stå på hvert større sognebibliotek.

Til slut et eksempel på, hvad man kan finde. Ved en visitats i Skanderup 1750 opdagede Brorson, at skolemeisteren i »Kongens Skole« (d. e. rytterskolen) kun havde lagt vægt på undervisning i regning og skrivning — hvad der stemte overens med de fleste forældres ønsker — men katekisation var tidens løsen, man anså det som midlet til at vække kristentro og lære, »hvorfore ieg offentlig formanede ham til mere alvorlighed derudj, og tillige viiste ham, paa hvad maade han skulde forklare Lutheri Catechismus.« — Administrator Albert Fabritius slutter værket med et grundigt person- og stednavneregister.

P. Friis: Ildsvåde og gensidighed.

Skads med flere Herreders gensidige Brandforsikring fejrer i år 100 års jubilæum. I den anledning har redaktør P. Friis skrevet et smukt festskrift også indeholdende et jubilæumsønske af formanden *Valdemar Kousgaard Nielsen*, Toftnæs. »Ildsvåde og gensidighed« hedder skriftet. Klart og nøgternt, hist og her med en lun bemærkning redegør Friis for forsikringens historie, dens virksomhed og ledelse. 1838-48 opstår der landet over en række lokale brandkasser, heriblandt *Assuranceforeningen for rørlige Eiendele i Skads sogn samt Øster- og Vester-Horne Herreder*, hvoraf Skads med flere Herreders gensidige Brandforsikring er et barn og arvtager. Friis gør opmærksom på den iøjnefaldende store rolle, lærerne spillede i Assuranceforeningens ledelse og også i Brandforsikringens i den første tid. Assuranceforeningens første og energiske formand var lærer Jeppe Therkildsen, Billum. Han var en husmandssøn fra Vilslev og nedstammede forøvrigt fra den berømte bonde og sår læge Terkel Eskildsen i Vilslev, af hvem selve kong Kristian IV købte recepter for store penge. Lærer Therkildsen udgav sammen med sin broder en regnebog, der kom i mange oplag. Alligevel formåede han ikke at holde foreningen samlet. Redaktør Friis skriver, at »man har indtrykket af, at han har været lidt af en eneherker.«

Det er vist ikke nogen forkert bedømmelse. Therkildsen var en begavet og afholdt lærer, alligevel fortælles der, at han sagde, at han ikke var bange for noget i denne verden — undtagen for sin kone! — Jubilæumsskriftet giver mange bidrag til enghens økonomiske og kulturelle historie.

Læsning af gotisk skrift og H. V. Gregersen: Gotiske skriftprøver fra sønderjyske arkivalier.

Det er ikke for meget sagt, at ukyndighed i læsning af gotisk skrift afholder mange fra selv at gå på opdagelse i arkivernes skatkamre.

*»Hvert skimlet skrift, hver skjoldet ulterbog
har gemt et gran af slægtens ve og våde,
nu skal de røbe mig, hvad vej jeg drog
og løfte mig en flig af livets gøde.«*

synger Jeppe Aakjær. — Men man får ikke fligen løftet! Man er så bange for den gamle, »skimlede«, krøllede skrift, som var det hieroglyfer. Man opgiver på forhånd, enten det nu var slægtens, gårdens, sognets eller andre emners forhold, man ønskede selv at løse.

Sådan burde det ikke være!

Det giver en underlig berigelse, en sælsom glæde, hver gang man finder »nyt land«, vinder en klarhed, der ikke var kendt før. Derfor skal man ikke give op. Det gælder bare om at hænge i. »Øvelse gør mester!« Og der er flere hjælpeklender til forberedelse. Der er således Holger Hjelholt: »Skriftprøver fra Tiden efter Reformationen til Midten af 19. Aarh.« (1940), og der er vort samfunds »Lille Vejledning i Læsning af Gotisk Skrift« (1956).

Og nu er der så lige udkommet en ny — og lad det blive sagt straks — udmærket hjælper, H. V. Gregersen: »Gotiske skriftprøver fra sønderjydske arkivalier«, udgivet af det initiativrige Historisk Samfund for Sønderjylland.

Arbejdet i det sønderjyske arkiv kan godt trænge til mere støtte end i landets øvrige. Dernede benyttedes den gotiske skrift i det tyske skolevæsen lige til 1920, mens den i kongeriget gik af brug omkring 1875. Derfor finder man dernede mange forholdsvis nye papirer skrevet med gotisk. En anden vanskelighed er den, at dokumenterne oftest er skrevet på det tyske sprog. Selvfølgelig tror H. V. Greger-

sen ikke, at hans bog lige så let og hurtigt kan hjælpe brugerne til at læse tysk, som den vitterligt kan hjælpe dem til at læse gotisk, men han har udvalgt sine skriftprøver efter en bestemt plan, så de viser de almindeligst benyttede kilder: de sønderjyske kirke- og skolekrøniker fra den preussiske tid (navnlig fremkomne efter forordningen 1897 og 1873, beskrivelser, vi ikke mange steder har mage til »i det gamle land«), embedsbreve, privilegier, amtsregnskaber, panteprotokoller, jordebogsuddrag, fæstebreve, kirkebøger, tingbøger m. v.

Ved et sådant udvalg håber H. V. Gregersen at gøre brugeren fortrolig med de tyske og fremmedartede vendinger, netop den slags, man idelig vil støde på i arkivet i Åbenrå.

Ellers giver bogen prøver på alfabeter gennem de skiftende århundreder, derefter følger romertallene og et par blade skønskrift, der er rene kunstværker, hvorefter de førnævnte prøver af kilder kommer. Sluttelig er der en transskription af hver prøve, ledsaget af historiske kommentarer, der giver mange oplysninger om kilderne. — En nyttig bog for den, der vil lære sig gotisk skrift og ikke mindst, hvis hans arbejde tangerer arkivet i Åbenrå.

Bonde og Hvidtfeldt:

Borgmestre m. v. i Flensborg 1550-1848.

I det store værk om Flensborg bys historie er afsnittene om befolkningsforholdene og bystyret indtil 1848 skrevet af overbibliotekar *Aage Bonde* og landsarkivar *Johan Hvidtfeldt*. I den anledning havde de udarbejdet fuldstændige lister over byens borgmestre, rådmænd, byfogder og byskrivere for tiden 1550-1848 med en række personalhistoriske oplysninger om hver enkelt.

Dette arbejde med senere suppleringer er nu udgivet på Historisk Samfund for Sønderjyllands forlag som nr. 22 af dets skrifter. Udarbejdelsen er støttet af Statens alm. videnskabsfond, og trykningen er bekostet af Carlsbergfondet. Her finder man disse flensborgske embedsmænds afstamning og slægtskabsforhold, funktionstid og væsentlige hændelser. Den lille bog er derfor af megen personal- og kulturhistorisk værdi. Adskillige slægter rundt omkring i landet — også i vort amt — kan føre linjer tilbage til

dette flensborgske patriciat. Det omfattende kildemateriale, der er gennemgået, den kyndighed og grundighed, hvormed det er sket, borger for biografiernes kvalitet.

Forkortelser i historisk litteratur.

Ethvert historisk arbejde bør slutte med en kildeangivelse.

Er det nu nødvendigt? vil nogle sige. — De tørre noter der bag efter stykket er der ikke mange, som gider læse, og så tager de alt for megen plads.

Dertil er at sige, at de har mange flere læsere, end man tror. Ofte berøres noget i artiklen, man gerne vil vide noget mere om, og så ser man efter kilden for at finde frem til det. Er kildene ikke opført, ved man slet ikke, hvor man er henne. Man kommer let til at tænke: »— skønt en del deraf var sandt, var der vist megen løgn iblandt!« — Nå, det kan der forøvrigt let blive, selv om kilden er opgivet! De er ikke alle lige pålidelige!

Henvisninger er altså nødvendige, og de må forkortes, så de ikke tager for megen plads. For at få visse retningslinier har Dansk historisk Fællesforening nedsat et udvalg til at finde visse regler for og udarbejde en liste over almindelig anvendt historisk litteratur. Udvalget bestod af professor, dr. phil. Kr. Hald, landsarkivar Johan Hvidtfeldt, museumsinspektør P. Michelsen og arkivar Knud Prange. Resultatet er offentliggjort i »Fortid og Nutid« XXI, hefte 1, 1960 under titlen »Forkortelser i historisk litteratur«. Her findes nævnt de væsentligste tidsskrifter, kildepublikationer, visse håndbøger m. m., hvor man kan se, hvordan disse navne forkortes. Ligeledes er der en liste over forkortelserne, så man kan gå den modsatte vej og se, hvad forkortelserne betyder. Alle amtssamfunds årbøger har fået de samme begyndelsesbogstaver, kun amtsnavnet er forskelligt. »Fra Ribe Amt« findes således under Årb. Ribe. Forfattere og redaktører forventes i fremtiden at gøre flittigt brug af listen.

Sidste årgang af *Nationalmuseets Arbejdsmark* (1960) er af særlig interesse for vort amt med to værdifulde afhandlinger om emner herfra. *Johanne Nielsen*, den strålende Mandøskildrer, fortæller om »*Bryllup på en skip-*

perø (Mandø). Den falder nogenlunde sammen med det tilsvarende afsnit i »*Livet på Mandø*«, som frk. Nielsen skrev i vor årbog 1947. Det afsides øsamfund havde bevaret sin særegne kultur, hvor selve livet fik sin spænding af den stærke vekslen mellem arbejdsfyldte somre, hvor mændene var borte til søs, og korte lykkelige, glædefyldte vintre, da bryllupperne fandt sted. — Endvidere findes her *Erik Moltkes* afhandling om »*Runepindene fra Ribe*«. Vi husker alle sensationen fra dengang den store runepind, tryllestaven, blev fundet med den meget lange runeindskrift. — »En ren og fuld læselig »oldnordisk strofe«, i regelret »oldnordisk« versemål, fornyrdslag, den ældre Eddas malende strofeform, nu pludselig opdukket på dansk område, iklædt Ribes middelalderklædebon — det er intet mindre end et chock.« Overbevisende gør Erik Moltke rede for, at indskriften er jysk, ristet af en ripenser, at den er jævngammel med et Stockholmerhåndskrift af Henrik Harpestrengs lægebog, ca. 1300, og at trylleformen er en ripensisk oversættelse fra det norske sprog. Han gennemgår dens storladne indledning, dens rappe exorcisme og dens episke afslutning. — Den anden runepind er et håndtag med runeindskriften på latin: I Faderens, Sønnens og den Helligånds navn, straks tydet af tandlæge E. Kjær-Nielsen, Bramminge. Hvad håndtaget har været brugt til er usikkert. Moltke har gættet på en mønt- og metalvægt, Lennart Edelberg på en messe klokke.

Af »*Skast herreds tingbog 1639*« er udsendt 3. hefte. Det kan ikke nægtes, at vi længes efter afslutningen med registrene.

H. K. Kristensen har i sidste hefte af »*Personalthistorisk Tidsskrift*« skrevet om »*Magister Morten Thomsen og del bredsdorffske »æreminde« i Lunde kirke*«. Morten Thomsen, Bredsdorffernes stamfader, præst i Lunde-Ovtrup 1736-56, var en betydelig og tillige en myndig mand, 1747 blev han provst og kom i denne egenskab i strid med sin degn Jan Lorentz Breum i Ovtrup og anklagede degnen for mened. Sagen er en udløber af en af den ældre dansk-norske retshistories mest fantastiske sager, der bl. a. drejede sig om et hittebarn, som ved nattetide skulle være lagt uden for degnens dør i Ovtrup — egentlig stof til en oplagt kriminalhistorie.

I »*Fund og Forskning i Det kgl. Biblioteks Samlinger*«

VIII, 1961, har fhv. rektor *Kr. Bruun* skrevet »*Det store kongelig Bibliotek set fra det nederste trin på stigen*«. Rektor Bruun er den eneste nulevende, der har gjort tjeneste i Frederik IIIs gamle hus og været med til at flytte biblioteket derfra — som bekendt ved hjælp af soldater — ind i den nuværende biblioteksbygning. Afhandlingen drejer sig ikke blot om biblioteket, men er tillige en del af rektorens egen levnedsskildring, hvoraf vi i forvejen kender »*Drengeskår*« (her i årbogen 1958) samt »*Bondestudenten og hovedstaden*« (Hist. Medd. Kbh. 1959). Stykket er fortalt med samme liv og lune.

»*Danmarks Riges Breve*«, 2. rk. 12. bd., omhandlende tiden 1337-39, giver enkelte breve med bidrag til amtets historie, især til Ribe bys. I »*Skalk*« 1960, nr. 4, har *Lenart Edelberg* skrevet »*På sporet af skvatmøllerne*« og redegør her for deres udbredelse og konstruktion, minder om Jonathan Gells undersøgelser i Vognsbøl (Årb Ribe 1955) og spørger efter taplejesten af skvatmøller og mener at visse mortarsten eller portstolpesten muligvis kan være sådanne. Eventuelle findere eller ejere bedes henvende sig til Ribe antikvariske Samling. — I »*Arbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*« 1959 har *Ebbe Lomborg* i »*Fladhuggede flintredskaber i gravfund fra ældre bronzealder*« behandlet et enestående fund af et flintægssværd fra Atte i Føvling sogn, tidligere publiceret af Soph. Müller i Arb. 1907. Sammesteds har *Therkel Mathiassen* skrevet om »*Ravsmykker fra ældre stenalder*« og behandler bl. a. de tidligere her i årbogen af Niels Thomsen omtalte smykker fra Skallingen. Endelig har *Knud J. Krogh*, ligeledes i Arb Oldk Hist offentliggjort udgravningen i *Malt kirke*. Her blev i korets gulvlag fundet stolpehuller, som Krogh mener er spor af indvendigt byggestillads fra dengang kirken blev opført i 1100tallet.

Carl Th. Jørgensen: »*Oluf Olesen. Guds forunderlige tjener*«, er et mindeskrift udkommet i 100-året for Olesens fødsel og udsendt af Horsens bogtrykkeri, og det er navnlig Olesens virksomhed i Horsens, der behandles, mens Ribetiden som stiftprovst og biskop kortere omtales.

Den vest- og sønderjydske Kreditforening markerede sin hundredårsdag 18. sept. 1960 med at udsende en smukt udstyret bog: »*Hundrede Aar*« under redaktion af *Kristjan Bure*. Her skriver *H. K. Kristensen* om *det vestjyske lund-*

skab og de forandringer, det er undergået i de sidste 100 år, museumsinspektør *Ole Højrup om landbruget i Vestjylland for 100 år siden*, kyndigt og med en række gode eksempler viser han byggeskik, det daglige arbejde, dræning, mergling, hedeopdyrkning, sædskifte, høbjergning og høst. Nu afdøde museumsforstander *H. P. Hansen* skildrer på sin kendte livlige måde *bondchjem og bondeliv*, dog ikke med direkte eksempler fra vort amt. Museumsinspektør *Hans Lassen* tager sig ikke mindre kyndigt af de gamle *håndværk*, der dreves i de gamle bønders selvfo-synende verden, og hvoraf flere specialiteter havde hjemme netop i vort amt. Kontorchef *Kjeld Bjerke* gennemgår *landbrugets prisudvikling 1860-1957* med de vekslende gode og dårlige tider. Kreditforeningsdirektør *P. Valeur* giver os *Kreditforeningernes historie*. Han hævder, med rette, at udviklingen i det forløbne århundrede »har krævet Kapital langt ud over, hvad der har været til Raadighed for Banker og Sparekasser og andre til Udlaan til dette Formaal. Dette Kapitalbehov kunde næppe være blevet tilfredsstillende i et saadant Omfang og paa saadanne Vilkaar, som det er sket, uden Anvendelse af det System, der ligger til Grund for Kreditforeningernes Virksomhed. Det gælder i Særdeleshed Vestjylland, hvor Udviklingen har været stærkest, og Behovet for Kapital derfor har været stort, samtidig med at Egnen har haft en forholdsvis lav Formuestandard.« I slutningskapitlet giver direktøren et overblik over Den vest- og sønderjydske Kreditforening, dens stiftelse, virksomhed og styrelse. Den rigt illustrerede bog er forbeholdt foreningens medlemmer.

Der er udkommet et overmåde grundigt og myreflittigt samlerarbejde i »*Quellen und Forschungen*«, Bd. 26 II, nemlig professor *Emil Waschinskis* »*Währung, Preisentwicklung und Kaufkraft des Geldes in Schleswig-Holstein von 1226-1864*«. Det er et vigtigt hjælpemiddel for sønderjyske lokalhistorikere, men også af interesse for vore, da det fra Lindeved godsregnskaber og markedspriserne i Ribe og Haderslev giver gode oplysninger om priser, som må skønnes også at være nogenlunde gældende her, i alt fald i vort amts sydlige del.

H. K. K.

Stilde Plantage. Fru hedekrat til skov. D. 25. jan. 1886 stiftedes A/S Stilde Plantage. Og i anledning af 75 året for denne stiftelse er udsendt et smukt trykt og gennemillustreret festskrift, udarbejdet af redaktør Har. Skodshøj.

Der er i dette festskrift en mængde oplysninger, både om egnens opdyrkning og tilplantning og om de mænd, som her gik i spidsen. Også om »Aktieselskabet for jydsk Heders Beplantning«, oprettet 1869, er der her mange nye oplysninger, som ikke før har været tilgængelige. — Alt i alt et værdifuldt bidrag til plantningssagens historie på de jydsk hedeegne.

S. Fr.

Virksomheden

I adskillige af amtets sogne vil det forløbne år blive husket som det år, da der afholdtes store *hjemstavns møder*.

Dansk historisk Fællesforening havde taget initiativet hertil og fået tilslutning af *De danske Ungdomsforeninger*, forøvrigt gennemførtes møderne flere steder i samarbejde med alle sognets foreninger.

Her i amtet holdtes der først et orienterende møde i Endrup kro med repræsentanter for ungdomsforeningerne, amtets museer og Historisk Samfund. Derpå havde man møder i Varde og Høvsborg med repræsentanter for sognene i vest og øst, og hvor man drøftede fremgangsmåderne ved de påtænkte møder. De steder, hvor møderne blev gennemført, fik de i reglen overvældende tilslutning. Der var udstillinger af gamle sager, oldsager, brugsredskaber, smykker, dokumenter og protokoller, tegninger og fotografier, der blev spillet gamle egnsmelodier, vist lysbilleder og film. Og kyndige folk med god hukommelse fortalte om gamle skikke, gamle arbejdsformer om kommunal historie, sognerådsmøder, fattiggårde, eller der blev holdt foredrag over sognets historie, herregårdens, kirkens, skolens eller betydelige personers historie.

I visse sogne blev det det største indendørsmøde, der nogensinde har været afholdt. For så vidt opfordrer møderne til gentagelse, men det blev også klart, at gennemførelsen af hjemstavnsaftener kræver, at der på stedet er folk, som er rede til at bringe et samarbejde i stand mellem sognets foreninger, og som gør det ikke ubetydelige forberedende arbejde med indsamling og ordning af udstillingsmateriale og planlægningen i det hele taget. Det er

åbenbart, at disse aftener har været med til at vække interesse for fortiden, ikke mindst blandt de unge, for mange steder mødte folk »mand af hus«.

Samfundets *årsmøde* afholdtes d. 1. okt. 1960 i Guldager forsamlingshus under meget stor tilslutning, salen var fyldt til trængsel ved det offentlige møde. Formanden, forfatteren *Sal. Frifelt* bød velkommen, hvorefter sognepræst *Aug. Thomsen*, Guldager, valgtes til ordstyrer. Formanden indledte sin beretning med at udtale mindeord om følgende afdøde medlemmer: fabrikant N. M. Kromann, Esbjerg, lærer H. P. Haahr, Tistrup, der begge havde siddet i bestyrelsen, og installatør H. P. Friis, skaberen af Varde byhistoriske arkiv. Redaktør *P. Friis* gav en redegørelse for Historisk Fællesforenings årsmøde i Odense, og fru *Kvist* aflagde regnskabet for sin mand lærer *John Kvist*. Til bestyrelsen genvalgtes snedkermester *Niels Thomsen*, Esbjerg, og lærer *Kvist*. Som revisor genvalgtes adjunkt *Lennart Edelberg*, Ribe. — Derefter fulgte de mange deltagere levende optaget *Niels Thomsens* redegørelse for hans undersøgelser af jernalderbopladsen i Hjertingbugt området, ligesom de nød de smukke farvefilm, radioforhandler *Skellose*, Varde, fremviste, og som han havde optaget af udgravningerne og Jysk arkæologisk Selskabs udflugt til bopladsen i Marbæk. Efter kaffen fremdrog gård-ejer *Niels Ølgaard Nielsen*, Hjerting, interessante træk af Hjertings historie.

Om de *publikationer*, samfundet arbejder på ud over udgivelsen af årbogen, kan det meddeles, at det store og vanskelige arbejde med udgivelsen af biskop Hegclunds almanakoptegnelser, som seminarielæktor *Bue Kaae* har påtaget sig, skrider støt fremad, selv om der endnu er langt til vejs ende. Der er også så småt begyndt på indsamling af materiale til en bog om herregården Estrups historie og til et nyt billedhæfte til vore medlemmer. — Fredlysnin-gen af en del af *oldtidsmarken i Marbæk plantage* er endnu ikke gennemført.

Udflugten gik i år til Varde-Karlsgårde-Letbæk og foregik lørdag den 17. juni. Man samledes i Varde kirke, hvor formanden bød velkommen, og organist *Brix*, Varde, spillede to kompositioner af Johan Sebastian Bach og åbenbarede derved det nye, storslåede orgels ydeevne og organistens eget mesterlige spil. *H. K. Kristensen* redegjorde

for kirkens og inventarets historie, hvorefter selskabet begav sig over i den Kampmannske gård, hvor redaktør *P. Friis* kyndigt og livligt fortalte om den gamle gård og de slægter, der gennem tiderne var knyttet til den. Herfra gik man til mindestenen for Wallensteins skanse, hvor *H. K. Kristensen* ridsede historien op om Vardes besættelse under *Kritian IVs* deltagelse i trediveårskrigen. Efter et kaffebord, hvor flere havde ordet, gik man til mindelunden, hvor *Sal. Frifelt* talte om modstandskampen og de mænd fra Varde, som havde måttet give deres liv under den tyske besættelse. Derefter besøgte man det righoldige Varde museum, der kyndigt og inspirerende forevistes af inspektør *Øllgaard*, assisteret af *H. K. Kristensen*. Ved 6-tiden kørte bilkortegen til Karlsgårde højspændingsværk, der forklaredes af ingeniør *Højslev*, og hvor man nød den smukke udsigt over søen og egnen. Endelig spiste man aftensmad i Letbæk mølle, gik rundt om dammen og samlede ved *Niels Møllers* mindesten, hvor *H. K. Kristensen* talte om møllen og *Niels Møller* ud fra provst *Tetens* ord på stenen: »Han plantede med håb og leved ud af dåb.» *Sal. Frifelt* takkede for den gode dag, og med »Altid frejdig« sluttede turen.

Nye medlemmer 1960

Oberstløjtnant B. Allerslev Jensen, Varde
Rentier P. Moos, Vamdrup
Gdr. N. Nielsen, avlscentret, Tistrup
Gdr. Johs. Josefsen, Allerup
Rentier A. Hansen, Oxbøl
Overlærer Emma Bang, Varde
Frk. Olga Sørensen, Varde
Amtslæge Fog-Poulsen, Ribe
Direktør H. O. Gram, Kolding
Gdr. O. Villadsen, Sneum
Fru I. Hansen, Esbjerg
Uddeler T. Andersen, Nyby
Bogbindermester N. J. Hansen, Varde
Rething, toldkontoret, Ribe
Lærer V. Jensen, Lunde
Mag. Jytte Laursen, Esbjerg
Pantefoged I. Winde, Esbjerg
Gdr. Th. Thøgersen, Myrthue
Gdr. Jørg. Petersen, Guldager
Gdr. Axel Riber, Veldtofte
Gdr. A. Nordestgaard, Tobøl
A. Feddersen, Esbjerg
Gdr. N. P. Hansen, Kokspang
Stiftamtmand E. M. Edelberg, Ribe
Fru Alma Lund, Nourup
Gdr. M. Christensen, Hostrupgaard
Gartner M. Lisby, Esbjerg
Gdr. Niels Thomsen, Andst
Smedemester Alfred Laursen, Ølgod

Malermester K. Skelmose, Esbjerg
P. Kromann, Esbjerg
Kasserer frk. A. M. C. Nielsen, Esbjerg
Lærer Axel Jensen, Herning
Overlærer Sv. Lunde, Vejen
Gdr. V. Larsen, Vejrup
Fru lokomotivfører Poulsen, Esbjerg
Landsretssagfører J. G. Bødker, Esbjerg
Lærerinde, fr. M. Thomsen, Gilbjerg
Gdr. Vald. Nielsen, Toftnæs
Gdr. E. Gammeltoft, Henne
Lærerinde, frk. B. Madsen, Bække
Lærer J. Graabæk, Læborg
Revisor Kr. Lauridsen, Næstved
I. M. Jessen, Varde
A. Bech Sørensen, Rousthøje
Læge N. Lausted, Nr. Nebel
Rentier Kr. Nielsen, Egtved
Boghandler A. Okholm, Vorbasse
Gartner Juhl, Ovtrup
Automobilforhandler W. Lindberg, Esbjerg

Regnskabsoversigt 1960-61

INDTÆGT:		
Kassebeholdning.....		6449,55
886 ord. medlemmer à 10 kr.....	8860,00	
5 medl. à forskelligt kontingent.....	36,00	
		8896,00
28 kommuner à 12 kr.....	336,00	
13 » » 20 kr.....	260,00	
1 » » 15 kr.....	15,00	
2 » » 25 kr.....	50,00	
		661,00
78 biblioteker » 10 kr.....	780,00	
1 » » 30 kr.....	30,00	
1 » » 20 kr.....	20,00	
		830,00
Salg af Lyngbohæfter.....	183,68	
» » Gotisk Skrift.....	71,19	
» » gl. årbøger.....	521,00	
		775,87
Tilskud: Undervisningsministeriet.....	1545,00	
» Ribe Amtsraad.....	150,00	
» Varde Spare- og Laanekasse..	50,00	
» Nr. Nebel Sparekasse.....	100,00	
		1845,00
Godtgjort porto.....	285,88	
» papirafgift.....	61,00	
Renter af Kirstine og Th. Mølhedes legat.....	556,57	
» » bankbeholdning.....	155,93	
Entreindtægt.....	120,00	
Forskelligt.....	15,20	
		Kr. 20652,00

UDGIFT:		
Trykning af årbogen.....		4811,40
Honorarer.....		1515,00
Udsendelse af årbogen.....		810,90
Løn til redaktør og kasserer.....		400,00
Møder og foredrag o. lign.....		539,45
Bogkøb.....		242,20
Kontingenter.....		204,60
Kørselsgodtgørelse - repræsentation.....		646,55
Porto, telefon.....		192,77
Beredskabsfond.....		5000,00
Kassebeholdning at overføre.....		6289,13

Kr. 20652,00

GRUNDFONDEN:

1. april 1960.....	3301,90
Renter.....	131,96

1. april 1961..... ialt kr. 3433,86

KIRSTINE OG TH. MØLHEDES MINDELEGAT:

11/12 1961, Vest- og sønderj. Kreditf. obl. 4 ¹ / ₈ %	12600,00
I Overformynderiet, bankbog.....	176,21

BEREDSKABSFOND:

1. april 1961.....kr. 5000,00

Egtved, den 15. maj 1961.

JOHN KVIST.

Revideret uden bemærkninger.

Ribe, d. 8. juni 1961
Lennart Edelberg

Ølgod, d. 28. maj 1961
H. Øllgaard

INDHOLDSFORTEGNELSE

1. Bue Kaae: Frederik Munk til Krogsgård.
 2. Edv. Eller: Fra Al sogn. Valgmenigheden og friskolen.
 3. Vald. Andersen: Ribe hospital.
 4. Niels Thomsen: Jernalderens brolagte stalde.
 5. P. Moos: Vester Vamdrup vandmølle.
 6. H. K. Kristensen: Var der mangler ved muldsærk og ru?
 7. Vald. Andersen: Landevejen Ribe-Tønder 100 år.
 8. Knud Jensen: Solvognen fra Janderup.
 9. Peder Johnsen: Session.
 10. H. K. Kristensen: En vide.
 11. Mindeord (Anton Schou, Skovlund).
 12. Litteratur om Ribe amt.
 13. Virksomheden. Nye medlemmer.
-

Historisk Samfund for Ribe Amt har følgende bestyrelse: Forfatteren *Sal. Frifelt*, Ølgod, formand, redaktør *P. Friis*, Varde, lærer *H. K. Kristensen*, Lunde J., sekretær, lærer *John Kvist*, Egtved, kasserer, seminarirektor *Sv. Mogensen*, Ribe, snedkermester *Niels Thomsen*, Esbjerg, og sognepræst *K. Høgsbro Østergaard*, Astrup, pr. Glejbjerg. Redaktionsudvalget er *Kristensen* (fmd.), *Sv. Mogensen* og *Niels Thomsen*.